

University of Groningen

Geestelijke lenigheid. De relatie tussen literatuur en natuurwetenschap in het werk van Frederik van Eeden en Felix Ortt, 1880-1930

Vermeer, Leonieke

IMPORTANT NOTE: You are advised to consult the publisher's version (publisher's PDF) if you wish to cite from it. Please check the document version below.

Document Version

Publisher's PDF, also known as Version of record

Publication date:

2010

[Link to publication in University of Groningen/UMCG research database](#)

Citation for published version (APA):

Vermeer, L. (2010). *Geestelijke lenigheid. De relatie tussen literatuur en natuurwetenschap in het werk van Frederik van Eeden en Felix Ortt, 1880-1930*. s.n.

Copyright

Other than for strictly personal use, it is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

Take-down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

Downloaded from the University of Groningen/UMCG research database (Pure): <http://www.rug.nl/research/portal>. For technical reasons the number of authors shown on this cover page is limited to 10 maximum.

HOOFDSTUK 2

‘Toch wint de zachte liefde veld’ De literaire verwerking van de evolutieleer

My mind seems to have become a kind of machine for grinding general laws out of large collections of facts, but why this should have caused the atrophy of that part of the brain alone, on which the higher tastes depend, I cannot conceive. [...] A man with a mind more highly organised or better constituted than mine, would not, I suppose, have thus suffered; and if I had to live my life again, I would have made a rule to read some poetry and listen to some music at least once every week; for perhaps the parts of my brain now atrophied would thus have been kept active through use.

Charles Darwin, *The autobiography of Charles Darwin* (1995) [1881] 35.

Ik vertelde Herman [Gorter] van Darwin's machine worden, alleen geschikt om wetten uit feiten te maken, ongeschikt voor mooi-emotie. "Een waarschuwend voorbeeld" zei ik. Waarom? zei Herman, "als hij dat maar goed doet."

Frederik van Eeden, *Dagboek I* (1971) 19 september 1893.

Toen Frederik van Eeden in 1893 de autobiografie van Charles Darwin las, werd hij getroffen door een opvallende observatie die de beroemde bioloog met betrekking tot zijn eigen mentale evolutie had gedaan.¹ Darwin kon aan het eind van zijn leven niet meer van poëzie, schilderkunst en muziek genieten – alleen romans met een 'happy end' en met aardige, liefst vrouwelijke personages wisten hem nog te bekoren.² In de ogen van Van Eeden was het 'machine worden' van Darwin, maar ook van de natuurwetenschap als geheel, een bedenkelijke ontwikkeling.³ Toch had hij tegelijkertijd grote bewondering voor Darwin en diens evolutietheorie nam een belangrijke plaats in zijn denken in. Ditzelfde gold voor Felix Ortt – en voor vele anderen. Maar dit wil allerm minst zeggen dat deze theorie onomstreden was, integendeel.

Juist tijdens het fin de siècle zag het er niet naar uit dat Darwins evolutietheorie de twintigste, laat staan de eenentwintigste eeuw zou halen. Door de kritiek en de vele alternatieve theorieën die in de decennia rond 1900 grote aanhang verkregen, is deze periode wel gekarakteriseerd als de 'eclipse of Darwinism'.⁴ Pas in de jaren 1930-1940, toen de evolutionaire synthese tot stand kwam, werd het pleit ten gunste van Darwin beslecht. Tegenwoordig is deze synthese van darwinisme en genetica nog steeds het dominante paradigma in de biologie.

¹ Hij sprak hierover niet alleen met Herman Gorter, zoals blijkt uit zijn dagboek, maar maakte er ook aantekeningen van: Van Eeden, Aantekeningen en citaten.

² Darwin, *The autobiography of Charles Darwin* (1995) [1881] 34-35.

³ Zie over de 'mens als machine' en de kritiek hierop § 3.3.

⁴ Bowler, *The eclipse of darwinism* (1983).

De receptie van Darwins evolutietheorie is dus niet zo eenduidig als de ‘historiografie van de overwinnaars’ ons lang heeft willen doen geloven. Dit heeft niet alleen te maken met het feit dat Darwins theorie lange tijd niet dé maar één van de vele evolutietheorieën was, maar ook met het begrip van zijn theorie zelf. Doorgaans wordt zijn theorie vooral mechanistisch begrepen als een niet-doelgerichte dynamiek waarin toeval en strijd centraal staan. Maar verschillende (literatuur)historici hebben erop gewezen dat Darwins theorie ook ruimte liet voor een meer doelgerichte, optimistische interpretatie. Dit had vooral te maken met de rol die oudere denkbeelden over evolutie in Darwins theorie speelden.⁵

Voor een goed begrip van Darwins theorie en de receptie daarvan zal ik eerst haar wetenschappelijke, literaire, mythische en ideologische wortels belichten. Hieruit zal blijken dat deze theorie was ingebed in een gedeeld discours. Vervolgens zal de toepassing van het darwinisme op mens en maatschappij aan bod komen, maar ook de kritiek die het darwinisme te verduren kreeg rond 1900 en de andere verklaringen die toen opgeld deden. De verschillende evolutietheorieën die om dominantie streden, lieten ruimte voor zowel hoopgevende als ontnuchterende conclusies. De centrale vraag van dit hoofdstuk is welke (delen van) evolutietheorieën Van Eeden en Ortt aangrepen om hun visies te onderbouwen en welke redeneerwijzen ze hiertoe gebruikten en aanpasten naar eigen goeddunken. Gezien de optimistisch-utopistische inslag van het Nederlandse fin de siècle in het algemeen⁶ en van Van Eeden en Ortt in het bijzonder valt te verwachten dat deze teneur de boventoon voert. Hun creatieve verwerking van de evolutieleer zal ik in kaart brengen aan de hand van de belangrijkste ‘hete hangijzers’: de aard en de richting van de ontwikkeling (§ 2.1); de verhouding tussen mens en dier (§ 2.2); en ten slotte degeneratie en regeneratie (§ 2.3).

Darwins evolutietheorie als gedeeld discours

In juni 1858 las Charles Darwin een voor publicatie bestemd manuscript van Alfred Russel Wallace, waarin deze een evolutietheorie ontvouwde op basis van natuurlijke selectie. Aangezien Darwin daarover zelf al zo’n twintig jaar aan het denken was, voltooidde hij in allerijl zijn *On the Origin of Species by means of Natural Selection, or the Preservation of Favoured Races in the Struggle for Life* (1859). Zijn centrale idee was dat het leven op aarde zich ontwikkelt door een evolutieproces waarbij soorten veranderen als gevolg van toevallige, erfelijke variaties, voortplanting en natuurlijke selectie. Hij ondersteunde zijn theorie met een enorme hoeveelheid biologische, paleontologische, embryologische en anatomische gegevens. Het meest revolutionaire aspect van zijn theorie was natuurlijke selectie. Het idee hiertoe deed Darwin op nadat

⁵ Beer, *Darwin’s plots* (1983) 6-7; Richards, *Darwin and the emergence of evolutionary theories* (1987); Richards, *The meaning of evolution* (1992); Hegeman, ‘Darwin en onze voorouders’ (1970) 280-285; Kemperink, ‘“Excelsior” is het devies van de natuur’ (1998) 106; Kemperink, ‘Een happy end volgens Darwin’ (2002) 158.

⁶ Zie bijvoorbeeld de verschillende bijdragen in twee themanummers over het Nederlandse fin de siècle: *Bijdragen en mededelingen tot de geschiedenis der Nederlanden* 106 (1991); *Bijdragen en mededelingen tot de geschiedenis der Nederlanden* 117 (2002). Zie ook: Bank en Van Buuren ed., *1900. Hoogtij van burgerlijke cultuur* (2000).

HOOFDSTUK 2

hij al lang en breed was teruggekeerd van zijn vijf jaar durende reis met de Beagle en toen hij Thomas Malthus' *Essay on the principle of population* (1798) las. In het weinig optimistisch stemmende demografische model van Malthus, dat overigens ook voor Wallace een belangrijke inspiratiebron vormde, werd gesteld dat vergroting van de voedselvoorraad nooit gelijke voet kon houden met een ongebreidelde toename van de bevolking. Hierdoor zag Darwin in dat er in de voortdurende strijd om het bestaan, als gevolg van deze structurele onevenwichtigheid, een mechanisme moest zijn dat zorgde voor voortbestaan dan wel uitroeiing en hij noemde dit 'natural selection'. Competitie leidde tot een natuurlijke selectie van de toevallige gunstige variaties, waardoor de soort geleidelijk veranderde.⁷

In tegenstelling tot het mechanisme van natuurlijke selectie waren denkbeelden over evolutie al veel ouder. Het doorwerken van deze oudere ideeën in het denken van Darwin zorgde voor een optimistischer kijk op de zaak dan het meedogenloze principe van natuurlijke selectie deed vermoeden. In dit verband kan ik alleen wijzen op de belangrijkste, en voor mijn betoog meest relevante van deze oudere denkbeelden.⁸ Het gaat hierbij zowel om wetenschappelijk, literair, mythisch als ideologisch gedachtegoed.

De oorsprong van het idee van evolutionaire ontwikkeling lag in de achttiende eeuw. Toen transformeerde de statische opvatting van de organische kosmos, gesymboliseerd als 'the great chain of being', tot een dynamische visie, waarin verandering en vooruitgang mogelijk werden. In dit 'Romantic evolutionism', een term die Arthur Lovejoy heeft gegeven aan deze nieuwe manier van denken, was de wereld nog niet volmaakt, maar wel vervolmaakbaar.⁹ In de achttiende eeuw werd dit idee van progressieve verandering vooral naar voren gebracht door filosofen. De studie van de natuur was daarentegen nog steeds ingebed in het statische idee van een goddelijke orde en de taak van de natuurhistoricus was taxonomie: het classificeren van deze natuurlijke orde. De enige uitzondering hierop vormde de Fransman Georges Louis Leclerc, graaf de Buffon, die weliswaar geen evolutionist in hedendaagse zin was, maar wel uitging van een dynamische opvatting van de natuur.¹⁰

Na 1800 verbreidde de dynamische opvatting van de natuur zich binnen de biologie, in het bijzonder door het werk van de Franse zoöloog Jean-Baptiste de Lamarck. In tegenstelling tot veel van zijn collega's stelde hij dat soorten niet statisch waren, maar onderhevig waren aan verandering. Deze verandering was volgens Lamarck te karakteriseren als een progressief proces. Hiervoor zag hij twee oorzaken: een natuurlijk streven naar toenemende complexiteit en de 'wil' van het organisme om te reageren op zijn omgeving. De veranderingen in het organisme waartoe dit leidde,

⁷ Theunissen en Visser, *De wetten van het leven* (1996) 136; Fichman, *Evolutionary theory and Victorian culture* (2002) 25, 31.

⁸ Zie hfst. I voor het voorbehoud dat gemaakt moet worden bij het traceren van voorlopers van wetenschappelijke theorieën. Met betrekking tot voorlopers van Darwin geldt dit voorbehoud eveneens. Zie hierover: Bowler en Morus, *Making modern science* (2005) 135.

⁹ Hanegraaff, 'Romanticism and the esoteric tradition' (1998) 241.

¹⁰ Hermans, *De dwaaltocht van het sociaal-darwinisme* (2003) 44-46; Theunissen en Visser, *De wetten van het leven* (1996) 45.

waren erfelijk en accumuleerden over verschillende generaties.¹¹ Het treffendste voorbeeld van het lamarckiaanse evolutieprincipe is de lange nek van de giraffe. Volgens een lamarckist zou deze ontstaan zijn omdat de voorouders van de giraffe altijd hun nek moesten uitrekken om bij de blaadjes van bomen te komen. Dit gedrag zou fysiologische veranderingen teweeg hebben gebracht die vervolgens door de nakomelingen zouden zijn geërfd.

Vanwege het gebrek aan bewijs en het speculatieve karakter van zijn theorie vond Lamarck maar nauwelijks steun. Dit veranderde door het werk van Darwin, die in aanraking was gekomen met Lamarcks werk via de Britse lamarckiaan en politieke radicaal Robert Grant. Darwin noemde Lamarck in het voorwoord van de eerste druk van de *Origin* een ‘justly celebrated naturalist’. Maar hij zou pas in latere drukken diens leer van de erfelijkheid van verworven eigenschappen als een aanvulling zien op de werking van natuurlijke selectie.¹² Het bood zijn publiek de mogelijkheid om de vermeende scherpe kanten – toeval, geen vrije wil, geen noodzakelijke vooruitgang – weg te nemen van zijn theorie van natuurlijke selectie. Het lamarckisme kon als een een uitweg worden gezien, omdat het organismen de mogelijkheid bood actief deel te nemen aan hun evolutie. Dit zorgde, zoals nog uitgebreid ter sprake zal komen, ook tijdens het fin de siècle voor de grote aantrekkingskracht van Lamarcks theorie.

Naast wetenschappelijke invloeden moet hier ook gewezen worden op de literaire en mythische wortels van de *Origin of species*. In het kielzog van de Engelse literatuurhistorica Gillian Beer is de afgelopen decennia veel onderzoek verricht naar het gedeelde literaire discours waarin Darwins werk geplaatst kan worden.¹³ De metafysische leegte die zijn theorie voor velen dreigde te veroorzaken, kon door de aanwezigheid van voor ieder herkenbare mythes en analogieën weer worden opgevuld. Een goed voorbeeld hiervan is de eeuwige cyclus van de natuur. Natuurlijke selectie stond voor dood en uitroeiing. Hieraan kon een troostende draai worden gegeven door het principe voor te stellen als metamorfose, een positieve en creatieve kracht die in haar literaire vorm teruggaat op het werk van Ovidius.¹⁴

Een literair stijlmiddel dat Darwin volop gebruikte was personificatie. De natuur werd door Darwin en zijn tijdgenoten met een hoofdletter geschreven en als vrouwelijk aangeduid. Daardoor ontstond het beeld van een goede, zorgende Moeder Natuur. Ook het principe van natuurlijke selectie werd door Darwin gepersonificeerd. Hieruit blijkt de invloed van de in Engeland zeer prominente natuurlijke theologie waarin de natuur als goddelijk ontwerp werd bestudeerd. In lijn met deze traditie, waarmee Darwin in zijn studie jaren in contact kwam, stelde hij het principe van natuurlijke selectie voor als alwetende en machtige ‘Designer’ met een goddelijk plan: ‘it may be said that natural selection is daily and hourly scrutinizing, throughout the world, every variation,

¹¹ Theunissen en Visser, *De wetten van het leven* (1996) 129-133.

¹² Darwin, *Origin of species* (2002) [1859] xiii. Over Darwins onderschrijving van Lamarck in latere drukken, zie: Ruse, *Monad to man* (1996) 139.

¹³ Beer, *Darwin's plots* (1983); Young, *Darwin's metaphor* (1985); Bulhof, *Darwin's Origin of species* (1988); Levine, *Darwin and the novelists* (1991); Beer, *Open fields* (1996); Carroll, *Literary darwinism* (2004).

¹⁴ Beer, *Darwin's plots* (1983) 111-112; Kemperink, ‘“Excelsior” is het devies van de natuur’ (1998) 106.

HOOFDSTUK 2

even the slightest; rejecting that which is bad, preserving and adding up all that is good; silently and insensibly working, whenever opportunity offers, at the improvement of each organic being in relation to its organic and inorganic conditions of life.’¹⁵ Dergelijke personificaties zorgden niet alleen voor herkenning, maar leidden ook tot verwarring en onbegrip. In latere drukken van zijn *Origin* bracht Darwin aanpassingen op dit vlak aan, ook al vond hij dat ‘every one knows what is meant and is implied by such metaphorical expressions; and they are almost necessary for brevity.’¹⁶

Ten slotte kan hier de ideologische inbedding van Darwin en zijn werk niet onvermeld blijven. Ook hij was een kind van zijn tijd. Het meest doordringende idee in deze periode was het denken in termen van vooruitgang.¹⁷ Zijn grootvader, de vrijdenker en evolutionist Erasmus Darwin, had in 1803 al geschreven dat ‘all the productions of nature are in their progress to greater perfection’ – een passage die Charles Darwin later omcirkelde.¹⁸ In 1844 publiceerde de Schotse journalist-uitgever Robert Chambers anoniem *Vestiges of the natural history of creation*, waarin evolutionaire vooruitgang als goddelijke voorbeschikking werd voorgesteld. Het enorme succes van dit boek en het verhitte debat dat het veroorzaakte, plaveide de weg voor de ontvangst van de *Origin*. Door *Vestiges* veronderstelde het publiek dat evolutie als vanzelfsprekend ook vooruitgang betekende.¹⁹

Hoewel Darwins evolutietheorie en vooral het mechanisme van natuurlijke selectie daarin niet duiden op vooruitgang, was dit concept wel degelijk bepalend voor Darwins denkkader.²⁰ Naast het eerder genoemde demografische model van Malthus was er de invloed van het vrije-marktmodel van Adam Smith, waarin de ‘economy of nature’ garant stond voor evenwicht en harmonie. In de eerste druk was het nog aarzelend, maar in de volgende drukken van *Origin* kwam de gedachte dat evolutie tot steeds hogere vormen van perfectie leidde sterker op de voorgrond.²¹ Toch was de manier waarop Darwin met het begrip ‘progress’ omging complex en dubbelzinnig, omdat progressieve ontwikkeling geen eenduidig begrip was – wat is ‘beter’ of ‘hoger’? – en het bovendien geen noodzakelijk uitkomst was van zijn theorie.²² De beroemde slotalinea uit het werk, waarin hij op lyrische toon beschrijft hoe uit de meedogenloze wetten van de natuur de prachtigste en wonderbaarlijkste vormen

¹⁵ Darwin, *Origin of species* (2002) [1859] 84.

¹⁶ Hermans, *De dwaaltocht van het sociaal-darwinisme* (2003) 22; Beer, *Darwin's plots* (1983) 68; Ruse, *Monad to man* (1996) 166; Young, *Darwin's metaphor* (1985) 79-125.

¹⁷ Bowler, *The invention of progress* (1989).

¹⁸ Ruse, *Monad to man* (1996) 155.

¹⁹ Secord, *Victorian sensation* (2000) 506-511; Bowler en Morus, *Making modern science* (2005) 142.

²⁰ Theunissen en Visser, *De wetten van het leven* (1996) 249-250; Ruse, *Monad to man* (1996) 526-539.

²¹ Zie voor Darwins veelvuldige gebruik van ‘perfection’: E. Mayr, *Het recht van de sterkste. Darwin en het ontstaan van de moderne evolutietheorie* [vert. van *One long argument* (Londen etc., 1991)] (Amsterdam 1992) 84, zoals geciteerd door: Hermans, *De dwaaltocht van het sociaal-darwinisme* (2003) 278.

²² Zie voor een goed overzicht van de wetenschappelijke discussie hierover: Rosslénbroich, ‘The notion of progress in evolutionary biology’ (2006).

voortkomen, laat echter vooral optimistische conclusies toe. Darwin zag niet alleen in romans, maar ook in zijn eigen werk en in de evolutie als zodanig graag een ‘happy end’:

It is interesting to contemplate an entangled bank, clothed with many plants of many kinds, with birds singing on the bushes, with various insects flitting about, and with worms crawling through the damp earth, and to reflect that these elaborately constructed forms, so different from each other, and dependent on each other in so complex a manner, have all been produced by laws acting around us. [...] Thus, from the war of nature, from famine and death, the most exalted object which we are capable of conceiving, namely, the production of the higher animals, directly follows. There is grandeur in this view of life, with its several powers, having been originally breathed into a few forms or into one; and that, whilst this planet has gone cycling on according to the fixed law of gravity, from so simple a beginning endless forms most beautiful and most wonderful have been, and are being, evolved.²³

Hoewel de ‘inblazing’ van het eerste leven op aarde een Schepper doet vermoeden, moet deze zinsnede niet zozeer als een handreiking aan de christelijke lezers worden gezien, maar veeleer als erkenning dat de oorsprong van het leven nog een raadsel was. De wetenschap kon vooralsnog alleen uitspraken doen over de ontwikkeling van het leven. Over de aard van deze ontwikkeling kon, zoals uit dit citaat blijkt, geen twijfel bestaan. Oorlog, honger en dood in de natuur waren de voorwaarden, maar de uitkomst van dit zuur zou zoet zijn. Zo kon in de *Origin* zowel een pessimistische als een optimistische boodschap worden ontwaard, waarmee de lezers dus alle kanten op konden.

In het debat dat na de publicatie van *Origin of species* losbarstte, speelden wetenschappelijke en wereldbeschouwelijke argumenten voortdurend door elkaar heen. Dit is overigens vandaag, in ieder geval in de publieke discussie, niet anders.²⁴ De discussies bleven dan ook niet beperkt tot de biologie. Al snel begonnen sociologen, antropologen, economen, en politici zich ermee te bemoeien en met de toepassing van Darwins theorie op hun vakgebied ontstond datgene wat later ‘sociaal darwinisme’ ging heten.²⁵ De meest invloedrijke sociaal-darwinistische toepassingen waren van de hand van Herbert Spencer en Francis Galton, een neef van Darwin. Spencer was al in 1851 begonnen met de ontwikkeling van zijn ‘system of synthetic philosophy’ waarbinnen zowel de evolutieleer als de thermodynamische hoofdwetten een plaats kregen (zie hierover § 3.1). Hoewel de van hem afkomstige beroemde leuze ‘survival

²³ Darwin, *Origin of species* (2002) [1859] 490.

²⁴ Vgl. Achterhuis, ‘Genomics en wereldbeeld’ (2003).

²⁵ Sociaal-darwinisme is een verzamelnaam voor velerlei stromingen op sociaal, economisch en staatkundig terrein, die de evolutieleer toepasten op het maatschappelijk leven, waarbij de gedachte centraal stond dat maatschappelijke vooruitgang aan selectie en strijd om het bestaan te danken was. Noordman, *Om de kwaliteit van ons nageslacht* (1989) 25. Zie voor moeilijkheden rond het begrip ‘sociaal-darwinisme’: Hermans, *De dwaaltocht van het sociaal-darwinisme* (2003) 23-37; Snelders et al., ‘Genetica tussen harde en zachte erfelijkheid 1900-2000’ (2003) 9.

HOOFDSTUK 2

of the fittest' anders doet vermoeden, beschouwde hij niet zozeer natuurlijke selectie maar lamarckistische 'use-inheritance' als motor van de evolutie. 'Use-inheritance' was het door Lamarck geopperde evolutiemechanisme waarbij organen worden ontwikkeld of afgebroken al naar gelang hun nuttigheid of onnuttigheid. Deze veranderingen kunnen door erfelijkheid op toekomstige generaties worden overgebracht. Het vooruitgangdenken en de morele perfectionering van de mens maakten Spencers werk ook in Nederland zeer populair.²⁶ Galton was de grondlegger van de eugenetica, een term die hij in 1883 voor het eerst gebruikte voor 'de studie der oorzaken welke de eigenschappen der toekomstige geslachten verbeteren of doen achteruitgaan – zowel op lichamelijk als op geestelijk gebied.' Zijn streven was een voortplantingsbeleid dat gericht was op het numerieke overwicht van de bovenlaag in de maatschappelijke hiërarchie.²⁷

Darwinisme en sociaal-darwinisme waren niet strikt te scheiden. In *Origin of species* kwam de mens niet voor, behalve in die ene beroemde zin waarin Darwin de belofte uitspreekt dat 'light will be thrown on the origin of man and his history'. Maar uit zijn *Notebooks* weten we dat hij zijn theorie al van meet af aan ook als verklaring hiervoor bedoeld had.²⁸ Pas met de publicatie van *Descent of man* in 1871 gaf Darwin zijn visie op de rol van de mens in de evolutie. Hij verdedigde de stelling dat mensen alleen gradueel en niet essentieel van dieren verschilden. Dit was voor religieuze kringen moeilijk te verteren, aangezien de unieke status van de menselijke ziel en moraal in het geding was. Uit het boek blijkt dat darwinisme en sociaal-darwinisme in elkaar overliepen. Darwins ideeën over de sociale toepassing van de theorie van natuurlijke selectie op de maatschappij kwamen in sterke mate overeen met de visie van onder anderen Galton.²⁹

Darwinisme onder vuur

Terwijl het darwinisme al gretig op de maatschappij werd toegepast, stond de wetenschappelijke houdbaarheid van Darwins theorie steeds heviger ter discussie. De bezwaren golden maar zelden het idee van evolutie op zich. Aangezien dit idee niet nieuw was, zoals uit het voorgaande is gebleken, vond het betrekkelijk gemakkelijk ingang bij het grote publiek en was het rond 1890 in de meeste kringen wel geaccepteerd. Dit gold echter niet voor het mechanisme dat volgens Darwin als motor van de evolutie moest worden gezien: de natuurlijke selectie. Juist voor dit meest controversiële principe had hij geen bewijs. Hoe konden complexe organen zoals het oog zijn ontstaan door het 'doelloze' proces van variatie en natuurlijke selectie? Ook voor de erfelijkheid van variaties had Darwin geen empirische bewijzen. Verder was er het probleem van de 'missing links': het ontbreken van paleontologische overgangsvormen. En ten slotte kwamen er wetenschappelijke argumenten beschikbaar

²⁶ Van der Heide, *Darwin en de strijd om de beschaving* (2009) 142.

²⁷ Noordman, *Om de kwaliteit van ons nageslacht* (1989) 22, 31.

²⁸ Pick, *Faces of degeneration* (1989) 193; Hermans, *De dwaaltocht van het sociaal-darwinisme* (2003) 98.

²⁹ Hermans, *De dwaaltocht van het sociaal-darwinisme* (2003) 185-194.

die de cruciale conditie van Darwins theorie ondermijnden, namelijk tijd, heel veel tijd. Lord Kelvin had berekend dat de aarde niet oud genoeg was om het immens langzame proces van natuurlijke selectie zijn werk te laten doen. Dit argument kon pas weerlegd worden toen de consequenties van de ontdekking van radioactiviteit (1895) waren doorgedrongen en Kelvins berekeningen onhoudbaar bleken (zie hfst.3).³⁰

Door de genoemde bezwaren lag het darwinisme in de laatste decennia van de negentiende eeuw zwaar onder vuur. De tegenstanders van de ‘apentheorie’, zoals het darwinisme vaak smalend werd genoemd, vonden hun heil bij andere verklaringen van de evolutie. Het is opvallend dat zij hun verklaringen niet zagen als aanvullingen van de natuurlijke selectie – een mogelijkheid die Darwin wel open had gelaten – maar als complete vervangingen van het darwinisme.³¹ Hierdoor polariseerde het debat in sterke mate. De vergaande conclusies die Herbert Spencer en Ernst Haeckel trokken, waarover zo meer, droegen daar overigens ook aan bij.³² Drie belangrijke alternatieve verklaringen van het darwinisme waren het neolamarckisme, het neovitalisme en de mutatietheorie. Het neolamarckisme concentreerde zich vooral op één aspect van Lamarcks theorie, namelijk de erfelijkheid van aangeleerde eigenschappen.³³ Het vitalisme was een al in de klassieke oudheid ontwikkelde leer die stelde dat de krachten die de stof beheersten compleet verschilden van de krachten die levende wezens voortbrachten en behielden. Neovitalisten, waaronder de Duitse zoöloog en filosoof Hans Driesch en de Duitse filosoof Eduard von Hartmann, zagen in plaats van het mechanische principe van natuurlijke selectie een intern, ‘doel in zich dragend’ principe werkzaam in de evolutie. Driesch noemde dit, met een Aristotelianse term, *entelechie* en Von Hartmann sprak van ‘zweckmässige unbewusste Bildungsthätigkeit’.³⁴ Entelechie is een teleologisch principe, wat overigens niet wil zeggen dat teleologie entelechie impliceert. Ten slotte was er als alternatieve verklaring van het darwinisme de mutatietheorie van Hugo de Vries, die zichzelf echter als darwinist zag.³⁵ Deze theorie stelde dat er plotselinge wijzigingen in een organisme konden optreden, waardoor nieuwe subsoorten of zelfs soorten konden ontstaan.³⁶ Al deze verklaringen boden een uitweg uit het toevallige, langzame proces van natuurlijke selectie: de natuur kon wel degelijk doelgericht en betrekkelijk snel te werk gaan.

Dat de natuur doelgericht te werk ging, kon ook worden geconcludeerd uit het werk van Haeckel, de apostel van Darwin in Duitsland. Over de betekenis van Haeckel verschillen historici sterk van mening. Aanvankelijk had Haeckel een zeer slechte reputatie – er zou een directe lijn van Haeckel naar Hitler voeren – daarna is hij gerehabiliteerd en deze positieve receptie lijkt zich door te zetten, maar werpt ook weer

³⁰ Bowler, *The eclipse of darwinism* (1983) 3, 23-26; Theunissen en Visser, *De wetten van het leven* (1996) 244; Visser, ‘De biologie omstreeks 1900: van beschrijvende naar experimentele wetenschap’ (1993) 95-96; Bowler en Morus, *Making modern science* (2005) 154.

³¹ Bowler, *The eclipse of darwinism* (1983) 13.

³² Hermans, *De dwaaltocht van het sociaal-darwinisme* (2003) 239-303, 449-490; Van der Heide, *Darwin en de strijd om de beschaving* (2009) 175.

³³ Bowler, *The eclipse of darwinism* (1983) 58-106.

³⁴ Richards, *Darwin and the emergence of evolutionary theories* (1987) 522-523.

³⁵ Op de ambivalente receptie van De Vries zal ik in § 2.1 ingaan.

³⁶ Theunissen, ‘Knowledge is power’ (1994) 292.

HOOFDSTUK 2

nieuwe vragen op.³⁷ Bijvoorbeeld over de mate waarin hij darwinist dan wel lamarckist was en over de teleologie in zijn werk. In een recente publicatie worden zowel de lamarckistische als de teleologische aspecten in zijn werk van de hand gewezen.³⁸ Maar net als bij Darwin zelf speelden deze oudere denkbeelden onmiskenbaar een grote rol. Bij Haeckel traden deze zelfs zeer duidelijk op de voorgrond. Een blik op Haeckels evolutionaire stamboom volstaat om te zien dat het evolutieproces maar één doel had: het ontstaan van de (westerse, blanke) mens. Met behulp van de recapitulatietheorie, of biogenetische grondwet, stelde hij dat de evolutie van de natuur, analoog aan de ontwikkeling van het embryo, één grote opgaande lijn was culminerend in de mens. Het evolutiemechanisme hierbij was zowel darwinistisch als lamarckistisch: een combinatie van natuurlijke selectie met functionele, verkregen adaptaties.³⁹ Na 1890 kwam Haeckels materialistisch-monistische filosofie meer en meer op de voorgrond te staan, wat hem in Nederland, net als in het buitenland, zowel populair als controversieel maakte.⁴⁰ Een landgenoot van Haeckel die evenals hij diep verankerd was in de natuurfilosofische traditie, was de schrijver en wetenschapspopularisator Wilhelm Bölsche. In de plaats van de strijd om het bestaan stelde Bölsche de liefde als de drijvende kracht in de natuur. Zijn boeken werden veelvuldig vertaald in het Nederlands en vonden hier gretig aftrek.⁴¹

Een progressieve en teleologische interpretatie van de evolutieleer vinden we ook in het occultisme van het einde van de negentiende eeuw, met name in de theosofie en het spiritisme. De voorgangster van de theosofische beweging Helena Blavatsky beschouwde opwaartse evolutie als de belangrijkste natuurwet: 'Nature must always progress, and each fresh attempt is more successful than the previous one.'⁴² Ze legde nadruk op de innerlijke, spirituele ontwikkeling van de mens als motor van de tot steeds grotere hoogte stijgende evolutie.⁴³ In het spiritisme werd evolutie gezien als een proces dat niet stopte bij de dood, maar deze overschreed. Alfred Russel Wallace, de medeontdekker van de evolutietheorie, was overtuigd van de echtheid van de spiritistische verschijnselen en vond er een verklaring in voor de geestelijke ontwikkeling van de mens die natuurlijke selectie niet kon geven.⁴⁴ De Nederlandse spiritist en schrijver H.J. Schimmel, wiens spiritistische bibliotheek door Van Eeden werd bekeken en die Ortt hoogstwaarschijnlijk ook gekend moet hebben,⁴⁵ beschreef de spiritistische opvatting van evolutie als volgt:

³⁷ Zie over de receptie van Haeckel: Gliboff, *H.G. Bronn, Ernst Haeckel, and the origins of German Darwinism* (2008) 20-28; Richards, *The tragic sense of life* (2008) 439-454.

³⁸ Gliboff, *H.G. Bronn, Ernst Haeckel, and the origins of German Darwinism* (2008) 8, 156.

³⁹ Theunissen en Visser, *De wetten van het leven* (1996) 154, 250-251; Richards, *Darwin and the emergence of evolutionary theories* (1987) 522.

⁴⁰ Van der Heide, 'Haeckel in Nederland' (2000) 109.

⁴¹ Van der Heide, *Darwin en de strijd om de beschaving* (2009) 208.

⁴² H.P. Blavatsky, *Collected writings* vol.4 (Adyar etc., 1950-191) 572, zoals geciteerd door: Hanegraaff, *New Age religion* (1995) 396.

⁴³ Campbell, *Ancient wisdom revived* (1980) 45.

⁴⁴ Oppenheim, *The other world* (1985) 302-325.

⁴⁵ 'In Schimmels spiritistische bibliotheek mogen snuffelen.' Van Eeden, *Dagboek I* (1971) 23 november 1886. Zowel Ortt als Schimmel schreven artikelen voor het spiritistische tijdschrift *Het toekomstig leven*.

Na er van verzekerd te zijn, dat er een leven is na den dood; dat de dood slechts een wijziging is van den vorm van denken, gevoelen, hooren en zien, moet de wanhoop hebben plaats gemaakt voor hoop. De Wet der Evolutie, het eindeloos voortschrijden van den ontwikkelingsgang van het bestaande, door Darwin en Wallace zoo al niet ontdekt, dan toch tot een systeem verheven, kan dan begrepen zijn en worden toegepast.⁴⁶

Zo blijkt dat de evolutieleer op diverse manieren geïnterpreteerd kon worden. Ondertussen zette een nieuwe lichte neodarwinisten, of ‘hyperdarwinisten’ zoals Jan Romein het noemde,⁴⁷ het debat met de tegenstanders van het darwinisme op scherp.

In 1883 dacht August Weismann het lamarckisme te falsificeren met een beroemd experiment. Hij toonde aan dat het afknippen van staarten van muizen niet leidde tot een evolutie naar staartloze muizen. Volgens Weismann zat het erfelijk materiaal in ‘determinanten’ in het ‘kiemplasma’ en volgens hem bewees zijn experiment dat het organisme hierop geen invloed kon uitoefenen. Deze visie waarin het erfelijk materiaal niet te beïnvloeden is door omgevingsfactoren wordt ook wel ‘harde’ erfelijkheid genoemd. Het neolamarckisme verdedigde de ‘zachte’ erfelijkheid, waarbij het erfelijk materiaal zich continu aan de omgeving aanpast. Voor een neolamarckist bewees Weismanns experiment niets, aangezien het niet ging om een zinvolle aanpassing aan de omgeving. Weismann maakte het darwinisme, dat voor deze tijd nog open had gestaan voor andere mechanismen dan natuurlijke selectie en ‘harde’ erfelijkheid, dogmatischer en hierdoor polariseerde het debat tussen neodarwinisten en neolamarckisten. Uiteindelijk zou de herontdekking van de Mendeliaanse genetica, onder andere door Hugo de Vries, in de jaren 1910 de strijd ten gunste van het neodarwinisme beslissen.⁴⁸

Daarmee kwam een einde aan de ‘eclipse of Darwinism’ – een term die de wetenschapshistoricus Peter Bowler ontleent aan Julian Huxley, de kleinzoon van ‘Darwin’s bulldog’ Thomas Henry Huxley. Bowers werk betekende een belangrijke herziening van de ‘historiografie van de overwinnaars’ in de zin dat er oog kwam voor het feit dat er geen rechte lijn loopt van Darwins theorie naar de evolutionaire synthese in de jaren 1930. Toch is zijn karakterisering van de periode rond 1900 waarin het kronkelige pad met allerlei vertakkingen bij uitstek zichtbaar was problematisch. Bowler heeft dit zelf ook aangegeven.⁴⁹ De term ‘eclipse’ suggereert een tijdelijke verminderde schittering en impliceert daarmee dat het darwinisme rond 1900 níet, maar vóór (en na) die tijd wél succesvol was. Maar ook in de periode tussen de publicatie van *Origin of species* en het eind van de negentiende eeuw was dit succes

⁴⁶ Schimmel, ‘Men kan het spiritisme best missen’ (1901) 191. Zie hierover ook: Vermeer, “‘Als de tafel danst, dan wankelt de wetenschap’”. De relatie tussen occultisme en wetenschap rond 1900 in Nederland’ (2004) 82-83.

⁴⁷ Romein en Romein-Verschoor, *Breukvlak II* (1967) 29.

⁴⁸ Snelders et al., ‘Genetica tussen harde en zachte erfelijkheid 1900-2000’ (2003) 2, 7-8; Bowler, *The eclipse of darwinism* (1983) 40-42.

⁴⁹ Bowler gaat in een latere evaluatie van zijn *Eclipse of darwinism* en de receptie daarvan in op bezwaren die tegen zijn visie naar voren zijn gebracht, maar hij beschouwt zijn werk toch wel als gemeengoed. Bowler, ‘Revisiting the eclipse of darwinism’ (2005).

HOOFDSTUK 2

betrekkelijk, in de zin dat het darwinisme in die jaren evolutionisme was in de breedste zin. Zelfs de meest fervente darwinisten, zoals Huxley, zagen in natuurlijke selectie niet het enige mechanisme dat werkzaam was in de evolutie.⁵⁰ Er is echter nog een fundamenteeler bezwaar dat samenhangt met het denken in termen van ‘eclipse’ en ‘heresies’ zoals het ‘non-’, ‘anti-’ en ‘pseudo-’darwinisme. Het probleem hiervan is dat er wordt uitgegaan van het bestaan van één puur, essentieel darwinisme dat na enkele moeilijkheden definitief heeft overwonnen. Deze visie ontkent het feit dat de evolutionaire synthese geen zuivering was, maar een synthese in de ware zin van het woord. Vele kwesties, opvattingen en vragen die in de zogenoemde ‘eclipse’ van belang waren, droegen bij aan de totstandkoming van de synthese en bleven ook na 1930 een rol spelen. Deze ideeën werkten alle mee aan de permanente ‘vertaling’ en transformatie van Darwins theorie.⁵¹ Bijvoorbeeld het lamarckisme met zijn nadruk op ‘zachte’ erfelijkheid kwam ook na die tijd nog altijd in golfbewegingen terug, tot op de dag van vandaag. De recente discussie over ‘intelligent design’ laat zien dat voor velen ontwerp en doelmatigheid nog steeds aantrekkelijkere concepten zijn dan toeval.⁵²

Ook in Nederland was de situatie rond 1900 bij lange na nog niet uitgekristalliseerd. Er bestonden verschillende evolutietheorieën die alle nog kansrijk leken. Bovendien waren er verschillende groepen – confessionelen, liberalen, socialisten, vrijdenkers, occultisten – die elementen uit deze theorieën vermengden om zo hun eigen idealen vorm te geven.⁵³ De debatten over de verschillende evolutietheorieën hadden rond 1900 grote invloed op het denken over de richting waarin de maatschappij zich zou ontwikkelen. Was er sprake van vooruitgang of achteruitgang? En kon de mens hier invloed op uitoefenen of was hij overgeleverd aan determinerende krachten als erfelijkheid en milieu? Het concept van evolutie, dat voor de meesten synoniem was met vooruitgang, impliceerde dat ook de keerzijde mogelijk was, achteruitgang. Beide mogelijkheden waren verbonden met oudere, mythische noties, zoals de zondeval en de komst van een gouden tijd. Het denken in termen van achteruitgang en degeneratie lijkt op gespannen voet te staan met het vooruitgangsgeloof, maar bij nader inzien blijkt dat beide juist met elkaar waren verweven tijdens het Nederlandse en Belgische fin de siècle.⁵⁴

Aan de wetenschappelijke en maatschappelijke verdienste van het darwinisme leek in Nederland geen twijfel te bestaan. In 1890 werd een verzameling van Darwins belangrijkste werk uitgegeven: *Darwin's Biologische Meesterwerken*. De verkoop liep goed en de recensies waren lovend. Volgens Hugo de Vries was het verzamelde werk

⁵⁰ Bowler, ‘The specter of darwinism’ (2004) 49.

⁵¹ Gliboff, *H.G. Bronn, Ernst Haeckel, and the origins of German Darwinism* (2008) 201-203.

⁵² Over het tegenwoordige lamarckisme, zie bijvoorbeeld: Hesselmanns, ‘Het geheugen van de cel’, 3 december 2005; Van Santen, ‘Erfstress’, 12 augustus 2006. Zie over de golfbewegingen tussen 1900 en 2000 ten aanzien van ‘nature’ en ‘nurture’: Snelders et al., ‘Genetica tussen harde en zachte erfelijkheid 1900-2000’ (2003). Aan ‘intelligent design’ werden tussen 2003 en 2008 in de *NRC* 150 artikelen gewijd: www.nrc.nl, geraadpleegd op 28 mei 2008.

⁵³ Van der Heide, *Darwin en de strijd om de beschaving* (2009).

⁵⁴ Dassen en Kemperink, ‘The versatility of “evolution”’ (2005) xv; Tollebeek, ‘Degeneratie, moderniteit en culturele verandering’ (2003) 300.

van belang voor een ieder die belang stelde in ‘den vooruitgang der maatschappij en in vraagstukken van meer algemeenen aard.’⁵⁵ De belangrijkste popularisator en pleitbezorger van het darwinisme in Nederland in de decennia rond 1900 was de Utrechtse dierkundige en hoogleraar Ambrosius Arnold Willem Hubrecht. Hubrecht zag De Vries als de ‘Nederlandse Darwin’ en zijn mutatietheorie als bevestiging en afronding van de evolutietheorie. Evenals De Vries was hij ervan overtuigd dat deze kennis de mensheid geleidelijk ‘naar hooger ontwikkelingstrap’ zou voeren.⁵⁶ Toch was er rond 1900 ook in Nederland wel degelijk een afname in de populariteit van het darwinisme merkbaar.⁵⁷ Bij de Darwin-herdenking van 1909 werd Darwin weliswaar als wetenschapper en ‘vrijdenker’ gevierd, maar de theorie van natuurlijke selectie stond als verouderd te boek.⁵⁸

De vertaling en transformatie van ‘de’ evolutietheorie waren niet alleen een proces dat zich binnen de wetenschap afspeelde. Zowel de totstandkoming van deze theorie, als ook de verbreiding en verwerking ervan moeten worden gezien als een interdiscursief proces, waarin ook de literatuur een belangrijke rol speelde. Van Eeden en Ortt waren in Nederland zeker niet de eerste, laat staan de enige schrijvers die zich in dit proces lieten gelden. In 1866 maakte de predikant-dichter J.J.L. ten Kate met zijn leerdicht *De schepping* een synthese van christelijke en natuurwetenschappelijke ideeën over de scheppingsgeschiedenis. Ben Peperkamp heeft vastgesteld dat dit ‘compromisvoorstel tussen theologie en natuurwetenschap’ een groot lezerspubliek vond, onder wie koningin Sophia.⁵⁹ Van Eeden was er, zoals bekend, minder over te spreken. In het begin van zijn *Nieuwe Gids*-periode nam hij Ten Kate – ‘Ten Kate! Ten Kate! O koning der cantate!’ – en de predikantenpoëzie op de hak, inclusief het gedicht *De schepping*. Deze boutade kwam niet voort uit bezwaren tegen het wetenschappelijke gehalte, maar had meer met literair-strategische motieven te maken.⁶⁰ Over Van Eedens eigen positie ten opzichte van het darwinisme heeft Jan Fontijn een artikel geschreven met de treffende titel ‘Biologisch utopisme’.⁶¹ Ten slotte heeft Mary Kemperink meerdere publicaties gewijd aan de literaire verwerking van de evolutieleer.⁶² Daaruit wordt duidelijk dat de evolutieleer, zoals eerder aangegeven,

⁵⁵ Hugo de Vries, ‘Darwin’s Biologische Meesterwerken’, *Album der natuur* (1889) 400-402, zoals geciteerd door: Van der Heide, *Darwin en de strijd om de beschaving* (2009) 192.

⁵⁶ Hubrecht, ‘De evolutie in nieuwe banen’ (1902) 32. Zie over Hubrecht: Wille, ‘De nationale waarde van ontwikkeling’ (2009). Zie over De Vries en zijn ideeën over vooruitgang: Theunissen, ‘Knowledge is power’ (1994).

⁵⁷ Romein en Romein-Verschoor, *Breukvlak II* (1967) 28; Rooy, ‘De hypnose van het evolutiedogma’ (1993) 12-13; Visser, ‘De biologie omstreeks 1900: van beschrijvende naar experimentele wetenschap’ (1993) 95-97; Van der Heide, *Darwin en de strijd om de beschaving* (2009) 209-213.

⁵⁸ Van der Heide, *Darwin en de strijd om de beschaving* (2009) 236-239.

⁵⁹ Peperkamp, ‘“De schepping” (1866) van J.J.L. ten Kate’ (1997) 308-309.

⁶⁰ Paradijs, Saaije en Slaap, *Grassprietjes* (1905) [1885] 42-44. Over deze bundel: Fontijn, *Tweespalt* (1990) 204-205. Van Eedens literair-strategische motieven van de verwerking van wetenschap zullen in hoofdstuk 5 nog uitgebreid aan bod komen.

⁶¹ Fontijn, ‘Biologisch utopisme’ (1993). Zie ook: Fontijn, *Tweespalt* (1990) m.n. 280-285.

⁶² Kemperink, ‘“Excelsior” is het devies van de natuur’ (1998); Kemperink, ‘Jungle en paradijs’ (1999); Kemperink, *Het verloren paradijs* (2001) m.n. hfst. 1 ‘De natuur: jungle en paradijs’; Kemperink, ‘Een happy end volgens Darwin’ (2002); Dassen en Kemperink ed., *The many faces of evolution* (2005); Kemperink, ‘Wohin führt der Weg?’ (2005).

HOOFDSTUK 2

twee kanten op kon worden gebogen: een optimistische ('paradijs') en een pessimistische ('jungle').

Van Eeden en Ortt lenen zich goed om de vele, hier noodzakelijkerwijs alleen beknopt behandelde visies over evolutie die rond 1900 circuleerden in beeld te brengen. Meer dan in de tot nu toe genoemde publicaties wil ik daarbij nagaan wat de specifieke bronnen waren waarop de schrijvers zich baseerden. Vaak kan er bij de literaire verwerking van wetenschap alleen van 'impliciete verwijzingen' worden gesproken (zie § 1.2). Die zijn ook hier van groot belang. Bijvoorbeeld met betrekking tot bepaalde meta-categorieën, zoals 'neolamarckisme', is het niet zinvol om op zoek te gaan naar expliciete verwijzingen hiernaar, maar dat wil niet zeggen dat het geen rol van betekenis speelde. Toch zijn er juist bij Van Eeden en, tot op zekere hoogte, ook bij Ortt wel degelijk veel expliciete verwijzingen te vinden. Daaruit blijkt onder meer dat zij zeer goed op de hoogte waren van de 'nieuwere biologie' (neodarwinisme, mutatietheorie) – iets waarvoor in de historiografie over de literaire verwerking van de evolutieleer tot nu toe weinig aandacht is geweest.

2.1 Van mens tot engel

De jonge Frederik van Eeden kreeg het darwinisme met de paplepel ingegoten. Zijn vader onderhield contacten met de Nederlandse darwinisten van het eerste uur.⁶³ Uit het manuscript 'Woekerplanten', een lezing die Frederik van Eeden waarschijnlijk in 1879 voor zijn vakdispuut Baco hield, blijkt de schatplichtigheid aan de darwinistische ideeën van zijn vader. Mens, dier en plant worden beheerst door egoïsme en het recht van de sterkste heerst.⁶⁴ Ook uit zijn dagboek uit deze tijd spreekt een naturalistisch en mechanistisch wereldbeeld. De natuur is niet wreed, ze *is* eenvoudigweg en gaat 'even blind en onwrikbaar' voort.⁶⁵ Van Eeden senior had zijn zoon echter niet alleen bijgebracht dat de natuur *is*, maar ook dat deze een enorme schoonheid bezat.⁶⁶ In *De kleine Johannes* (1885) wordt vooral die schoonheid van de natuur bezongen, met name in de scènes met Windekind. Hier vinden we de eerste sporen van Van Eedens vitalistische ideeën die hij een decennium later verder zou ontwikkelen. Dieren, planten en weersverschijnselen worden gepersonificeerd als levende, denkende, voelende en pratende wezens. Deze personificaties op zich duiden niet op een verwerking van vitalistisch gedachtegoed aangezien ze een intrinsiek onderdeel vormen van het sprookjesidroom. Maar het vitalistische aspect blijkt wel uit het feit dat de personificaties alle begiftigd zijn met een levensdoel dat inherent is aan hun eigen wezen. Ze bezitten datgene wat Driesch en Ortt in navolging van Aristoteles als *entelechie* zouden betitelen. Zo verrijzen paddestoelen 'plotseling en raadselachtig' uit

⁶³ Fontijn, 'Biologisch utopisme' (1993) 36-37.

⁶⁴ Handschrift 'Woekerplanten' (ca. 1879), Van Eeden-archief, signatuur 1277, zoals geciteerd door: Fontijn, *Tweespalt* (1990) 538.

⁶⁵ Van Eeden, *Dagboek I* (1971) 18 november en 12 december 1879. Hij schreef deze passage naar aanleiding van Martha van Vlotens dagboeken die hij had gelezen, waarin zij de natuur wreed had genoemd. Zie hierover: Van Uuden en Stokvis, *De gezusters van Vloten* (2007) 44-45.

⁶⁶ Zie voor de rol van Van Eeden senior als voorloper van de natuurbeweging: Van Berkel, *Vóór Heimans en Thijsse* (2006).

de grond en stuiven zij omdat het hun 'hoogste levensdoel' is.⁶⁷ Voor de glimworm is het geven van licht het hoogste levensdoel en voor de krekels is dat zover mogelijk springen.⁶⁸

Stijging

In de jaren rond 1890 las Van Eeden zowel *Origin of species* als *Descent of man*.⁶⁹ In diezelfde tijd begon hij te beseffen dat niet alleen ieder wezen, maar ook het collectief, het 'ras', een eigen levensdoel had. Dat het darwinisme hier geen oog voor had, was precies de reden waarom het als verklaring niet voldeed voor hem:

Ik heb lang naar 't zwakke punt in de Darwin'sche leer gezocht. Eerst dacht ik 'het oog', toen de klimranken – maar dat is 't geen van beiden. Als 't ergens is, dan is het in de ontwikkeling van 't menschengeslacht in de laatste eeuwen. Een verklaring hiervan door selection, adaptation, survival of the fittest lijkt mij onmogelijk. Er was eenvoudig niets geen noodzaak voor die veranderingen – behalve de levenskracht in 't ras.⁷⁰

Inderdaad had Darwin in *Descent of man* de ontwikkeling van het moreel bewustzijn met zijn theorie pogen te verklaren, maar dit was voor velen, onder wie Van Eeden, niet overtuigend. Hoe konden medelijden, altruïsme, zelfopoffering en sociale betrokkenheid voortvloeien uit 'de wet van de jungle'?⁷¹ Daar was een andere verklaring voor nodig. In Van Eedens woorden:

De deugd een ding, dat niet geleerd kan worden. Toen gedacht over de verantwoordelijkheid en het recht. Dat, wat alle mensen gemeen hebben, als richting van groei, bepaalt de verantwoordelijkheid. Ieder behoort in die richting te gaan. Dit is deugd. Dit betreft niet direct voordeel van tijdgenooten of nageslacht. Maar is de wil van het ras. Wie er van afwijkt staat alleen, draagt eigen verantwoording, wordt opgesloten, gedood, slechtgevonden, is ook slecht.⁷²

Het darwinisme voldeed dus niet als verklaring voor de wil, of de levenskracht, van het ras. Maar wat dan wel? Volgens H.W. van Tricht heeft Van Eeden tegenover Darwins selectieprincipe geen concreet biologisch gefundeerd beginsel kunnen stellen.⁷³ Mijns

⁶⁷ Van Eeden, *De kleine Johannes* (1979) [1887, 1905, 1906] 39-41. Zie ook: 12, 16-17.

⁶⁸ Ibidem, 12, 16-17, 39-41.

⁶⁹ *Origin of species* staat op 18 april 1888 in een rijtje van gelezen boeken in zijn dagboek. *Descent of man* staat genoteerd in zijn aantekeningen, tussen andere boeken die hij in 1891 las. Ook de Nederlandse vertalingen van deze en andere werken van Darwin bevonden zich in zijn bibliotheek. Van Eeden, *Dagboek I* (1971); Van Eeden, Aantekeningen en citaten; N.N., *Bibliotheek van wijlen dr. Frederik van Eeden* (1934) 36.

⁷⁰ Van Eeden, *Dagboek I* (1971) 18 april 1889.

⁷¹ Fichman, *Evolutionary theory and Victorian culture* (2002) 146-147; Hermans, *De dwaaltocht van het sociaal-darwinisme* (2003) 100, 160.

⁷² Van Eeden, *Dagboek I* (1971) 5 augustus 1893.

⁷³ Van Tricht, *Frederik van Eeden* (1934) 69.

HOOFDSTUK 2

inziens vond de schrijver voor zijn ideeën over de wil van het ras wel degelijk aanknopingspunten in de diverse richtingen die opkwamen in de ‘eclipse of Darwinism’.

In het socialismedebat dat zich in de jaren 1889-1892 in *De nieuwe gids* ontspon⁷⁴, verdedigde Van Eeden het standpunt dat de toename van de ‘moreele intuïtie’ niet primair een product was van ons verstand, maar van ons gevoel. Om deze bewering te staven haalde hij er in zijn artikel ‘Verstand en gevoel in de sociale evolutie’ (1890) wél een wetenschappelijke theorie bij, namelijk de lamarckistisch getinte evolutieleer van Herbert Spencer. Hierover had hij al in 1886 gelezen – dus nog voordat hij Darwin las.⁷⁵ ‘Nuttigheids-ervaringen’, Van Eedens vertaling van Spencers ‘use-inheritance’, kunnen ‘door overerving en accumulatie, zich in volgende geslachten tot een onbewusten moreelen zin, een intuïtief begrip van goed en kwaad bestendigen.’⁷⁶ In ‘Over humaniteit’ (1891) benadrukt Van Eeden wederom dat het darwinisme – mechanistisch afgeschilderd als ‘zucht tot zelfbehoud [...] het leven ten koste van anderen, het recht van den sterkste’ – de gestegen moraliteit niet kan verklaren. In dit artikel gebruikt hij de recapitulatietheorie om aan te geven hoe humaniteit dan wél te verklaren is:

Rechtsgevoel is, evenals naastenliefde, een uiting van het onbewuste gemeenschapsgevoel. Het besef van eenheid met de andere individuen van hetzelfde ras. [...] En de ontwikkelingsfasen van het geheele ras, herhalen zich, zooals dit meer voorkomt, in elk individu. Zooals ’t embryo sommige eigenschappen van onze dierlijke voorouders bezit, zoo heeft het kind ze van den primitieven mensch.⁷⁷

Hoewel dit anders doet vermoeden, was Van Eeden geen aanhanger van Haeckel, of in ieder geval niet van diens materialistisch-monistische filosofie.⁷⁸ Maar hij was er wel van overtuigd dat de evolutie zich doelmatig in opwaartse lijn bewoog. De verwerking van het neolamarckisme, in Spenceriaanse of Haeckeliaanse gedaante, is hierbij overduidelijk, ook al wordt deze niet expliciet genoemd. Bij de ontwikkeling van Van Eedens ideeën zou, naast deze biologische achtergrond, ook een meer filosofische verklaring van teleologische evolutie en de wil van het collectief een rol kunnen hebben gespeeld. Deze was te vinden in het werk van Arthur Schopenhauer en Eduard von Hartmann.⁷⁹ In dit verband moet ook het psychisch monisme van Gerard Heymans worden genoemd, die zich door Von Hartmann liet inspireren. Van Eeden betoogde in 1907 dat hij deze leer al veel eerder had uitgedragen, maar dat er door de geleerden niet geluisterd werd naar ‘de meenigen [sic] van een dichter’. Heymans had er een leer van

⁷⁴ Zie hierover: Ruiters en Smulders, *Literatuur en moderniteit in Nederland* (1997) 134-153; Kemperink, ‘Evolution and utopianism’ (2005).

⁷⁵ Van Eeden, *Dagboek I* (1971) 2 november 1886.

⁷⁶ Van Eeden, ‘Verstand en gevoel in de sociale evolutie’ (1905) 192-193.

⁷⁷ Van Eeden, ‘Over humaniteit’ (1902) [1891] 90.

⁷⁸ Van Eeden vond *Der Monismus als Band zwischen Religion und Wissenschaft* ‘erg oppervlakkig en weinig zeggend.’ Van Eeden, Aantekeningen en citaten. Zie ook: Van Eeden, ‘Vitalisme’ (1902) [1893] 299, 305; Van Eeden, ‘Poëzie, wijsbegeerte en mathesis’ (1908) [1906] 162.

⁷⁹ Voor de invloed van Schopenhauer, zie § 4.1. Zie ook: Fontijn, *Tweespalt* (1990) 237.

gemaakt⁸⁰, maar Van Eeden had al eerder verkondigd dat de mens bij het bespreken, onderzoeken en verklaren van alle natuurverschijnselen alleen kan uitgaan van zijn eigen waarneming en deze is altijd 'doelbeoogend, d.w.z. verbonden met een gedachtebeeld van hetgeen in de toekomst zal zijn.'⁸¹

Uit Van Eedens 'Over de toekomst' (1891) blijkt tot welke grote hoogte de opwaartse, doelbeoogende evolutie ons kan brengen:

Waarom, nu wij toch allen na eenig tegenspartelen de half vernederde, half vleiende waarheid geslikt hebben dat wij in rechte lijn afstammen van eenig aapachtig beest waarom overwegen wij dan zoo weinig de even plausibele, niet minder vernederende maar veel rijkere gedachte, dat onze verre nakomelingen minstens even ver boven ons zullen staan als wij boven onze vierhandige soortgenooten?

Waarom komt het zoo zelden in ons op dat er met gelijken grond van waarschijnlijkheid eenmaal wezens van onze afstamming zullen bestaan, die wij gerust engelen kunnen noemen [...].⁸²

De aanname dat wij tot engelen zullen evolueren is 'zoo welgegrond als eenige wetenschappelijke conclusie'. Zelfs de warmtedood, waar Van Eeden zeer van onder de indruk was (zie hfst. 3), zal geen roet in het eten gooien, aangezien ze nog minstens honderdduizend jaren op zich zal laten wachten.⁸³ De tekens van de naderende 'stijging' en 'veredeling' zijn dezelfde als in de al eerder genoemde *Studies*: naastenliefde, zowel voor de medemens als voor het nageslacht. En ook hier benadrukt Van Eeden dat deze gevoelens niet rationeel verklaarbaar zijn. Het gaat dus niet om materiële, maar om spirituele stijging. Daarom vindt hij de toekomstwereld die in de enorm populaire roman *Looking backward* van Edward Bellamy wordt geschapen ook zo saai. Het gaat er juist om oog te hebben voor de niet-nuttige dingen zoals 'het zuivere Schoon' en 'de hoogste Wijsheid'. Daardoor zal 'de voortgang der evolutie zich [...] openbaren op een wijze en in een richting, waarvan weinigen in onze dagen zich een rechte voorstelling kunnen maken.'⁸⁴ Net als zovelen voor en na hem zag Van Eeden 'evolutie' als synoniem voor 'vooruitgang'.

Naast het vitalisme, het neolamarckisme én het darwinisme zelf moet in dit verband nog een andere inspiratiebron voor Van Eedens visie op evolutie worden

⁸⁰ In 1905 had Heymans in zijn filosofische hoofdwerk *Einführung in die Metaphysik* de theorie van het psychisch monisme uiteengezet.

⁸¹ Van Eeden in *Het vaderland*, 6 juni 1907, zoals gepubliceerd in: Maas, 'Van Eedeniana. Uit Het Vaderland bijeengelezen' (1987) 22.

⁸² Van Eeden, 'Over de toekomst' (1902) [1890] 64.

⁸³ Ibidem, 65-66.

⁸⁴ Ibidem, 80-81. In andere artikelen was Van Eeden wel gematigd positief over de toekomstroman van Bellamy. In 'Vrouwenkwestie en socialisme' oordeelt hij dat Bellamy's toekomstwereld 'onmogelijk volmaakt, onmogelijk goed en onmogelijk saai' is, maar hij schrijft ook: 'Zijn kritiek van de maatschappij in onzen tijd is in haar eenvoudigheid raak en doordringend.' Van Eeden, 'Vrouwenkwestie en socialisme' (1905) [1890] 260-261. In 'Over humaniteit' schrijft hij dat hij het van mensliefde vindt getuigen als een dichter 'de cultus van het volmaakt reine menschidee' beschrijft. Van Eeden, 'Over humaniteit' (1902) [1891] 95-96. Vgl. Ruiter en Smulders, *Literatuur en moderniteit in Nederland* (1997) 150-151.

HOOFDSTUK 2

genoemd, namelijk het occultisme, vooral de theosofie. Van Eeden was rond 1890 één van de vroegste pleitbezorgers van de theosofie in Nederland.⁸⁵ Hij vond de theosofie ‘een verschijnsel van zeer nobelen aard en van een niet te onderschatten beteekenis.’ Deze betekenis lag onder andere in de theosofische visie op evolutie die Van Eeden omschreef als het ‘gelooven aan de goddelijkheid onzer ziel, aan onze spiritueele evolutie, aan de mogelijkheid van volmaking [...]’⁸⁶ Maar er waren ook belangrijke verschillen. Bij Blavatsky waren mensen gevallen engelen, terwijl bij Van Eeden, zoals we zagen, mensen nog engelen moesten worden. Bovendien ging Blavatsky uit van een cyclische ontwikkeling, die steeds in een hoger evolutiestadium uitmondde, terwijl Van Eeden evolutionaire ontwikkeling zag als een lineaire stijging.⁸⁷

In de creatieve werken die Van Eeden schreef in de jaren rond 1900 worden zijn ideeën over opgaande, geestelijke evolutie en de levenskracht van het ras duidelijk zichtbaar. In het toneelstuk *De Broeders* (1894) ligt de essentie, naar Van Eedens eigen zeggen, in de ‘ziel-sfeer’ waarin de geschiedenis van Psyche die de dageraad zoekt en vindt centraal staat: ‘Ze verzinnelijkt het Recht, als zijnde niet een volstreckte entiteit, evenmin een attribuut Gods, maar een betrekkelijk iets, een beweging, de rechte richting van het levende, de eenige weg voor al wat God zoekt.’⁸⁸ Tegenover de richting van het Recht stelt Van Eeden de mechanistische invulling van het evolutiebegrip. In de mythologische sfeer discussiëren Adam en Darwin hierover. Terwijl Adam zijn heilige herkomst verdedigt, beweert Darwin dat de evolutie niets meer en niets minder is dan ‘den samenstoot der buitenwereld met latent vermogen’ die niet door ‘der Heem’len maker’ wordt geleid, maar eenvoudigweg ‘al wat er zwemt en vliegt en kruipt’ behelst.⁸⁹

In het filosofische dichtwerk *Het lied van schijn en wezen* noemt Van Eeden de opgaande richting van het recht ‘de heilige richting’:

[...] Van ’t leven
is één ding heilig, één volmachtig vrij

aller beperking, ganschelijk ontheven
aan ban van ruimte of tijd, ook zonder hen
onaangetast in zijn essens gebleven: -

heilige Richting, linie die ik ken
te zijn het willend Zelf.⁹⁰

De ‘heilige Richting’ is dus hetzelfde als ‘het willend Zelf’. Deze richtende levenskracht was volgens Van Eeden ook zichtbaar in de – schijnbaar – dode natuur: ‘Der steenen levenlooze schijn bedriegt. Al ’t zijnde kan gevoel, gedachte heeten en

⁸⁵ Bax, *Het web der schepping* (2004) 115-117.

⁸⁶ Van Eeden, ‘Het ontstaan der theosofische beweging’ (1904) [1890] 55-56.

⁸⁷ Campbell, *Ancient wisdom revived* (1980) 43, 47.

⁸⁸ Van Eeden, ‘Toeliching tot “De broeders”’ (1897) 91.

⁸⁹ Van Eeden, *De broeders* (1939) [1894] 27-29.

⁹⁰ Van Eeden, *Het lied van schijn en wezen* (1981) [1895-1922] 31.

heeft tot oorsprong Leven.⁹¹ Het ‘Zelf’ overstijgt het individu. In ‘Verstand en gevoel in de sociale evolutie’ gebruikt hij de metafoor van het individu op het schip. Het individu is niet machteloos, maar is als een enkele man op een groot schip die de vaart en de richting van het schip niet kan doen stuiten, maar het wel veilig langs klippen en ondiepten kan sturen. Een andere metafoor die Van Eeden gebruikt is de waterval, waarin iedere druppel schijnbaar een eigen weg gaat, maar op een afstand ziet men de watermassa vallen in bijna onveranderlijke gestalte.⁹²

De levenswil van ieder wezen beeldt Van Eeden graag uit door middel van een ontluikende bloem: ‘Door niets uitwendigs wordt een bloem bewogen tot bloei’.⁹³ Het uiteindelijke doel van de levenswil is om niets meer te willen. In een van zijn beroemdste gedichten ‘De waterlelie’ verwoordt hij deze serene, ‘passieloze’ rust:

Ik heb de witte water-lelie lief,
daar die zoo blank is en zoo stil haar kroon
uitplooit in 't licht.

Rijzend uit donker-koelen vijvergrond,
heeft zij het licht gevonden en ontsloot
toen blij het gouden hart.

Nu rust zij peinzend op het watervlak
en wenscht niet meer....⁹⁴

De wil van al het leven is omhoog te rijzen vanuit eigen groei­kracht totdat het mystieke doel van passieloos peinzen en niets meer wensen bereikt is.

De bloemenmetaforiek is ook van belang met betrekking tot Van Eedens kritische op­stelling tegenover het naturalisme. De waterlelie, die op vele boekomslagen van zijn werk prijkt, stond symbool voor het hogere en het zuivere.⁹⁵ Datgene wat zich onder het wateroppervlak bevond, stond volgens Van Eeden gelijk aan datgene wat de naturalisten lieten zien. In zijn boekbespreking van *Een liefde* van Lodewijk van Deyssel verwijt hij hem dat hij met zijn gedetailleerde beschrijving van het geslachtsleven ‘dat zoo heerlijk rein bloeit aan de lichte oppervlakte mijner ziel, den langen, leelijken stengel optrekt, die diep wortelt in de donkere onbewustheden van mijn wezen.’ Hierin ligt ook de tegenstelling tussen de geleerde en de dichter: ‘De man, dien ik een lelie zag plukken, was een geleerde, een botanicus.’ In het werk van ware dichters, zoals Shelley, worden de waterlelies niet geplukt.⁹⁶ Al in een van zijn

⁹¹ Ibidem, 106.

⁹² Van Eeden, ‘Verstand en gevoel in de sociale evolutie’ (1905) 182-183.

⁹³ Van Eeden, *Het lied van schijn en wezen* (1981) [1895-1922] 35-36.

⁹⁴ Van Eeden, *Van de passielooze lelie* (1901) 5.

⁹⁵ Kemperink, “‘De kuise plooiën van haar witte gewaad’” (1997) 9.

⁹⁶ Van Eeden, ‘Een onzedelijk boek’ (1905) [1888] 46-47, 49. In een niet verzonden brief schreef Van Eeden aan Van Deyssel: ‘Het geslachtsleven als een groot en zuiver geluk openlijk te vereeren vind ik mooi en uitstekend. Maar er zijn details in het geslachtsleven die vies, onsmakelijk, ontoonbaar zijn en die zonder eenige schade ongezien en ongenoemd kunnen blijven. [...] Ik kan het niet helpen dat wij geen bloemen zijn en dat onze geslachtsorganen niet mooi en rein zijn, dat zij zelfs door een wonderlijke ekonomie van onze lichaamsinrichting tweeërlei diensten moeten doen. Maar ik blijf ze

HOOFDSTUK 2

vroegste werken, het toneelstuk *Het rijk der wijzen* (1882), had Van Eeden de tegenstelling tussen bloem en stengel als metafoor voor de tegenstelling tussen gevoel en wetenschappelijke ontleedzucht laten verwoorden door Joan die wilde voorkomen dat zijn geliefde Frida koos voor de kille wetenschapper Herman.⁹⁷

In het naturalisme stond determinatie door erfelijkheid en milieu centraal. Van Eeden pleitte juist voor wils- en levenskracht waardoor aan dit determinisme kon worden ontkomen. Deze boodschap spreekt uit zijn roman *Van de koele meren des doods* (1900). Hedwig lijkt door de deterministische krachten van erfelijkheid, opvoeding en milieu lange tijd hetzelfde noodlot beschoren als literaire tijdgenotes zoals Emma uit Flauberts *Madame Bovary*, Tolstojs *Anna Karenina*, en Couperus' *Eline Vere*. Maar Hedwig weet, door eigen wilskracht en geloof, deze krachten uiteindelijk te overwinnen. Juist dit was het hoofdthema van het boek, zoals Van Eeden bij het voorwoord van de tweede druk uiteenzet:

Hoe het mogelijk is, deze ogenschijnlijk overmachtige en overweldigende invloeden onzer kranke maatschappij, ondanks de ongunstigste lots-wisseling, door het allertederst zielsgestel te weerstaan, en ondanks diepste val tot eindelijk heil te verwerken, mits geloofsmoed en Godsvertrouwen worde bewaard, dat is het prachtig thema van welks wonderbare werkelijkheid de schrijver evenzeer bewust is als van de zwakte zijner wedergave.⁹⁸

De rust die Hedwig uiteindelijk na al haar lijden bereikt, lijkt op de toestand van de passieloze lelie op het wateroppervlak. De verteller laat ons weten dat die toestand niet, zoals het voorafgaande, chronologisch in op- en neergangen kan worden beschreven: '[...] hooger leven is meer concentratie, samendringen van toekomst en verleden, van Al in Eén, dan evolutie of overgang van één in ander, – meer verstilling met toenemende innerlijke spankracht, dan beweging in deze of gene richting.'⁹⁹

Van Eeden stelt 'verstilling', waarin het utopische 'hooger leven' bereikt is, tegenover evolutie. Dit is niet verwonderlijk aangezien verstilling lijnrecht tegenover het evolutieproces staat dat per definitie nooit ophoudt. De evolutietheorie kon dienen als onderbouwing voor de 'Heilige richting' en de stijging die Van Eeden waarnam, maar deze theorie weersprak het utopische eindpunt van volkomen rust dat hij voorzag. Voor dit eindpunt leunde hij dan ook in eerste instantie op ideeën hierover uit de mystiek.¹⁰⁰ Toch waren er ook wetenschappelijke theorieën die zijn gedachten over een toestand van rust en evenwicht konden ondersteunen. Deze zullen nog ter sprake komen in verband met de tweede thermodynamische hoofdwet (§ 3.1) en het Einstein-Minkowski-heelal (§ 4.2). Maar ondanks dat de evolutietheorie als theorie van

daarom tot de vieze en onoogelijke organen rekenen al staan ze met onze heerlijkste psychische sensaties in verband – en ik vind het bepaald onnatuurlijk, pervers, hun viesheid niet te zien – zoals ik het pervers vind van den medicus een fluim niet vies te vinden waarin hij bacterien gaat zoeken.' Van Tricht en Prick ed., *De briefwisseling tussen Frederik van Eeden en Lodewijk van Deyssel* (1981) 25-26.

⁹⁷ Van Eeden, 'Het rijk der wijzen' (1882) 65-66.

⁹⁸ Van Eeden, *Van de koele meren des doods* (2004) [1900] 9-10.

⁹⁹ Ibidem, 258.

¹⁰⁰ Fontijn, *Tweespalt* (1990) 365-366.

ontwikkeling problematisch was om een situatie van rust te beschrijven, wist Van Eeden ook deze theorie in dit kader in te passen. Kennelijk waren beide concepten ‘waar’ voor hem. De vraag is of hij zich bewust was van de logische tegenspraak tussen beide concepten.¹⁰¹ Ideologische inconsistenties zijn vaak beter achteraf zichtbaar dan voor tijdgenoten zelf, omdat ideologieën de neiging hebben zich als vanzelfsprekendheden voor te doen (zie § 1.2). Maar aan Van Eedens pogingen om de tegenstrijdigheid op te lossen valt af te lezen dat hij zich wel degelijk bewust was van de frictie. Het is interessant om te bekijken hoe hij die poogt op te lossen.

Zoals ik eerder vaststelde, zocht Van Eeden ter ondersteuning van zijn opvattingen over de morele ontwikkeling van de mens aanvankelijk aansluiting bij het neolamarckistische gedachtegoed van vooral Spencer. In de jaren na 1900 vond Van Eeden steun uit onverwachte hoek, namelijk bij het neodarwinisme. In zijn lezingencyclus *De blijde wereld* (1903) zijn zowel neolamarckistische als neodarwinistische sporen te herkennen. Eerst stelt Van Eeden vast dat de evolutieleer, in welke vorm dan ook, ‘eigenlijk’ ter zijde gelaten kan worden bij het maatschappelijk vraagstuk, aangezien rechtvaardigheid en Godsliefde veel belangrijker zijn. Maar ‘eigenlijk’ betekent niet ‘in feite’, want wat volgt is wel degelijk een uiteenzetting van zijn interpretatie van de evolutieleer als ondersteuning van zijn visie op de maatschappelijke problemen. Eerst volgt een mechanistische beschrijving van het darwinisme als een causale ‘kringloop zonder eind’. Daarna volgt zijn ‘doel-beoogende’ visie die voor het darwinisme in de plaats is gekomen:

Onmiddellijk na Darwin is de reactie gekomen – voornamelijk door de overdrijving zijner epigonen – en thans aan ’t begin van de 20ste eeuw kan men constateeren dat het oorspronkelijk Darwinisme aanmerkelijk is gewijzigd, en dat de teleologische of doel-beoogende wereldbeschouwing terugkeert. Maar natuurlijk niet in den ouden vorm van een schepper die buiten zijn schepping staande in den trant van een fantastisch mensch willekeurige vormen bedenkt, maar in nieuwer en dieper betekenissen, als doel-beoogende natuurwet eigen aan, inhaerent in het levende, in tegenstelling van de naar ons weten niet-levende natuur.¹⁰²

Kennelijk zag Van Eeden het vitalistische, ‘doel-beoogende’ principe hier niet meer monistisch, zoals eerder in *Het lied van schijn en wezen*, maar dualistisch door dit principe alleen werkzaam te verklaren voor de levende natuur. Van Eeden verwijst voor deze visie naar *Empirische Teleologie* (1899) van de Duitse filosoof en schrijver Paul Nicolaus Cossmann.¹⁰³ Als voorbeeld van doelmatigheid, ontleend aan de Engelse predikant, botanicus en lamarckist George Henslow¹⁰⁴, noemt hij een plant die zodra deze in de woestijn wordt verplant doornen en leerachtige bladeren krijgt en op die

¹⁰¹ Vgl. Dassen en Kemperink, ‘The versatility of “evolution”’ (2005) xix-xx.

¹⁰² Van Eeden, *De blijde wereld* (1903) 127-129.

¹⁰³ Om de ‘Teleologie alles Lebenden’ aan te tonen gebruikt Cossmann zelf voorbeelden uit het hele biologische spectrum: Lamarck, Haeckel, Driesch, maar – opvallend genoeg – vooral Darwin. Cossmann, *Elemente der Empirischen Teleologie* (1899) 18, 72, 36, 40, 43, 50, 88, 95, 98.

¹⁰⁴ Niet te verwarren met John S. Henslow die een belangrijke leermeester van Darwin was. Zie over George Henslow: Bowler, *The eclipse of darwinism* (1983) 85-86.

HOOFDSTUK 2

manier niet ten onder gaat. Het darwinisme dat een dergelijke verandering ‘toevallig’ noemt is geen overtuigende verklaring. Er moet hier sprake zijn van een teleologisch verband, aangezien er sprake is van ‘een vaststaand doel, een gevolg, dat bepaald is vóór de oorzaak’. Hoewel Van Eeden het niet expliciet noemt, is hier duidelijk sprake van een neolamarckistische verklaring, namelijk de, alleen in de levende natuur aanwezige, doelbewuste aanpassing aan de omgeving en daarmee het doen ontstaan van bepaalde, voor overleving gunstige eigenschappen. Het darwinistische idee van ‘een soort doelloozen, eindeloozen kringloop’ is hiermee verworpen. Het teleologisch verband ligt ‘in sferen buiten tijd’:

En zoo moeten wij ook het wezen der evolutie begrijpen niet als een cirkelgang, maar als een concentratie, een gestadig opstijgen in onbekende en voor menschen onkenbare sferen, waarvan het middenpunt is God.¹⁰⁵

Wederom karakteriseert Van Eeden evolutie als concentratie. Het opvallende is dat Van Eeden niet alleen neolamarckistische inzichten gebruikt om deze teleologische opvatting van de evolutieleer te ondersteunen, maar ook het neodarwinisme. De mutatietheorie van De Vries en de determinanten van Weismann konden volgens Van Eeden als bewijs voor zijn ideeën over regeneratie worden gezien.¹⁰⁶ Daarmee kreeg zijn visie op evolutie als ‘gestadig opstijgen’ nieuwe wetenschappelijke onderbouwing, waarop ik nu nader zal ingaan.

De soort vergeet niets

In de jaren 1907-1908 ontvouwt Van Eeden in zijn dagboek ideeën over een ‘Stam-Ziel’ – ‘de eerste wetenschappelijke godsdienst der menschen’ – die hij creatief vormgeeft in *De nachtbruid* (1909) en in het tweede deel van *Het lied van schijn en wezen* (1910), en essayistisch uitwerkt in ‘Kooningschap en dichterschap’ (1910). Ik laat hier eerst een tamelijk uitgebreide weergave volgen van de gedachtegang in zijn dagboek, omdat hierdoor goed de ontwikkeling van zijn ideeën duidelijk wordt. De eerste aanleiding voor de gedachte van een ‘soortwezen’ vormt zijn bewondering voor het prachtige ontwerp van de halsveren bij een kip:

Al wat men ‘instinkt’ noemt is op te vatten als het verstand van het onwaarneembare. Moest men aannemen dat één verstand, God, al het waarneembare schiep en bestuurde, dan was zulk een toestand onverklaarbaar, onzinnig. Maar iets anders is het een veelheid van hogere intelligenties aan te nemen, die in conflict of harmonie met elkander zijn. Elk ras, elke soort is een hogere intelligentie, kenbaar aan de vernuftige inrichting der individuen. O.a. ook aan het instinkt. Ik overdacht dit gisteren, toen ik zag bij een kip, hoe de

¹⁰⁵ Van Eeden, *De blijde wereld* (1903) 133.

¹⁰⁶ *Ibidem*, 131-133, 271 (noot 2).

DE LITERAIRE VERWERKING VAN DE EVOLUTIELEER

halsveeren bij elke beweging zonder stoornis over elkander glijden en toch het kleed volkomen dicht laten. Dat is verbazend vernunftig ingericht.¹⁰⁷

Een paar maanden later is de observatie van de 'mimicry' (nauwkeurige nabootsing) van een spin in het zand de aanleiding voor de verdere ontwikkeling van deze gedachtegang. Dat dit 'blind toeval' is acht Van Eeden reeds lang uitgesloten.¹⁰⁸ Het dwingt hem tot de aanname van een 'soortwezen'. Een week later schrijft hij, in termen die doen denken aan zijn artikel 'Over de toekomst':

Engelen beelden we altijd heel onnoozel af als mensen met vleugelen. Deze zwakheid van ons is zeer veelbeteekenend. Alleen de heilige geest, het soortwezen heeft de kracht, de smaak tot zulk een verheffing en veredeling. Nooit het individu. Zoomin als een aap een mensch kon uitdenken. En toch moet dit edeler wezen eenmaal ontstaan.¹⁰⁹

Er was echter wel een hindernis om van mens tot engel te muteren, zo legt Van Eeden uit in een gesprek met de Britse natuurkundige Oliver Lodge. Meer intellectuele ontwikkeling vereist meer schedelruimte, maar 'de onmacht van ons ras om het groote hoofd en het groote bekken [van de vrouw die het kind moet baren] te doen samengaan' verhindert deze ontwikkeling.¹¹⁰

Bij de naamgeving van de hogere eenheid twijfelt Van Eeden in zijn dagboek tussen 'Stam-ziel', 'Soort-ziel' en 'Soort-wezen'. Hij verwacht dat 'in dichting de Naam komt' en uit de *De nachtbruid* blijkt dat het 'Stam-Ziel' is geworden.¹¹¹ De 'Stam-ziel' is in staat tot het vasthouden van instincten, het 'rasgeheugen': 'de soort vergeet niets'. Deze vaststelling verbindt Van Eeden met zijn, in deze jaren steeds sterker wordende spiritistische overtuiging: 'Daarmee is ook het voortbestaan na den dood toegelicht. Wij sterven af als individuën, maar al onze waarnemingen blijven als herinnering in het groote rasgeheugen bestaan.'¹¹² Het opvallende is dat Van Eeden zijn aannames bevestigd ziet door *zowel* het neolamarckisme als het neodarwinisme. Hij sluit zich aan bij de lamarckistische weerlegging van Weismanns experiment, verwerpt vervolgens niet diens 'determinanten', maar vult deze wél lamarckistisch in.

Een geheel nieuw licht op de erfelijkheid, als men aanneemt dat een onwaarneembare eenheid blijft bestaan, bij 't vergaan der individuen, die weer

¹⁰⁷ Van Eeden, *Dagboek II* (1971) 18 januari 1907.

¹⁰⁸ Mimicry was rond 1900 een belangrijk punt in de discussies tussen neodarwinisten en neolamarckisten. Bowler, *The eclipse of darwinism* (1983) 30.

¹⁰⁹ Van Eeden, *Dagboek II* (1971) 22 mei 1907.

¹¹⁰ *Ibidem*, 7 juli 1907.

¹¹¹ Van Eeden, *De nachtbruid* (1979) [1909] 207, 231; Van Eeden, *Dagboek II* (1971) 15 augustus 1907, 25 april 1908. Op deze laatste dag schrijft Van Eeden dat hij voor de vorm van 'de eerste persoon, in de fictie van een auto-biografisch gedenkschrift' kiest om 'alle waarheid die ik voorhanden heb te uiten.' Dit resulteerde in *De nachtbruid*.

¹¹² Van Eeden, *Dagboek II* (1971) 20 november 1907.

HOOFDSTUK 2

nieuwe individuen vormt en werken laat. Dan is 't duidelijk waarom toegebrachte kwetsuren (afkappen van de staart b.v./circumcisie enz.) niet overerven, maar verkregen vaardigheden wel.¹¹³

Een jaar later is deze combinatie van enerzijds de 'harde' erfelijkheid van Weismann en De Vries, waarin de genetische informatie wordt doorgegeven zonder beïnvloeding van de omgeving, en anderzijds de 'zachte' erfelijkheid van het neolamarckisme, waarin deze beïnvloeding wél mogelijk is, nog duidelijker:

Het is dit, dat zoowel de Pangenen van de Vries, als de determinanten van Weismann uitdrukken dat ieder individu het product is van een bepaalde menging van constanten. Dat dus de 'eigenschappen' zoowel zelfstandiger als ook standvastiger zijn dan de individuen. [...] Elke determinant is een eenheid die zich in eindeloos veel individuen manifesteert. Het zijn deze eenheden waaruit de stamziel is opgebouwd, en die zich in de individuen manifesteert, en ook door de individuen beïnvloed kunnen worden.¹¹⁴

De literaire uitwerking van de gedachtegang uit zijn dagboek volgt in alle werken een zelfde patroon. Eerst wordt het darwinisme, met behulp van de inmiddels bekende argumentatie waarin deze zo mechanistisch mogelijk wordt voorgesteld, afgeserveerd. Het 'dorre begrip der "evolutie", het doode kringloop-systeem' en natuurlijke selectie – 'de blinde inwerking van doellooze domme-krachten' – kunnen de morele evolutie van de mens niet verklaren.¹¹⁵ In *De nachtbruid* legt Vico Muralto, Van Eedens alter ego, aan de hand van de fraaie tekening op de vleugels van een vlinder aan zijn geliefde Elsie uit dat er geen toevallige, blinde krachten in de natuur werkzaam zijn, maar dat er sprake is van 'wil, gevoel en denkend overleg'.¹¹⁶ Ook in *Het lied van schijn en wezen* wordt in plaats van toeval de doelmatigheid van een geest aangenomen:

Wel is de geest nog blind die bij 't aanschouwen
Van plant, of dier, of mensch geen geest ontdekt

Wiens leiding 't ras zich aldus deed ontvouwen
Van moer op kind gewijzigd, – die vermeent
Dat dom toeval een menschenlijf kan bouwen

Als stofje aan stofje doelloos zich vereent,
niet merkend dat vóórop-gesteld bedoelen
Aan elk geslacht zijn vaste koers verleent¹¹⁷

¹¹³ Ibidem, 20 november 1907.

¹¹⁴ Ibidem, 18 oktober 1908.

¹¹⁵ Van Eeden, 'Kooningschap en dichterschap' (1918) [1910] 15, 17.

¹¹⁶ Van Eeden, *De nachtbruid* (1979) [1909] 230-231.

¹¹⁷ Van Eeden, *Het lied van schijn en wezen* (1981) [1895-1922] 120. Zie ook p.108.

Wat volgt is datgene wat wél in staat is tot het scheppen van al dat moois: de ‘Stamziel’, de ‘Genius van ons geslacht’, die Van Eeden voor wat betreft de mensheid vereenzelvigd met Christus. De mensheid wordt door de ‘Stamziel’ ‘bespied, belaagd, behoed’, zoals de kleine dieren door de mens in de gaten worden gehouden.¹¹⁸ In *De nachtbruid* legt Vico het als volgt uit aan Elsje, die liever Jezus zegt dan Christus:

“[...] Het wezen dat ons gemaakt heeft, wiens geest, vernuft, willen en gevoelen ons bijeenhoudt, zoals ons lichaam zijn cellen, tot een grote eenheid, uiterlijk onwaarneembaar, maar onmiskenbaar in ons innerlijk gevoel, dat is de Mensgeest, het oerverstand, de Stamziel der mensheid, Christus.”

“Dus dan moet iedere diersoort en plantensoort haar Jezus hebben?”

“Zeker, elke soort moet haar stamziel hebben, – en elk individu heeft zijn ziel, en elke cel van elk individu heeft de zijne.¹¹⁹”

Voor deze in wezen religieuze zienswijze grijpt Van Eeden de ‘nieuwere biologie’ aan, waaronder de mutatietheorie van De Vries. Deze leert ons dat ‘alle nieuwe vormen ontstaan door wijziging uit innerlijke geheimzinnige oorzaak.’¹²⁰ De biologie staat eigenlijk nog voor een raadsel, zo vertelt Vico aan Elsje.¹²¹ In *Het lied van schijn en wezen* luidt het dat mythische en dichterlijke wijsheid altijd voorafgaan aan wetenschappelijke kennis: ‘Zoo stemt te saam wat ’t nieuwste weten leerde, wat overoude wijsheid heeft gevoeld en ’t jonge hart der dichters profeteerde.’¹²²

Van Eedens eigen karakterisering van zijn ‘Stamziel’-gedachte als ‘wetenschappelijke godsdienst’ was treffend. De eenheid, bezieldeheid en doelmatigheid van elke cel, elk individu en elke soort paste in ‘the new science of Wholeness’ die zich richtte tegen ‘the old science of the Machine’ en de wereld opnieuw wilde betoveren.¹²³ Tot die oude wetenschap behoorde het darwinisme, zoals Van Eeden duidelijk maakte in de aan het begin van dit hoofdstuk genoemde passage uit zijn dagboek: ‘Darwin’s machine worden, alleen geschikt om wetten uit feiten te maken, ongeschikt voor mooi-emotie.’¹²⁴ Het was vooral die ‘mooi-emotie’ die Van Eeden keer op keer deed beseffen dat toeval en strijd deze niet konden verklaren. In zijn verzet tegen het darwinisme stond hij rond 1900 niet alleen. Maar hij gaf aan dit verzet wel een geheel eigen draai, zowel door zijn eigenzinnige vermenging van neolamarckistische, neovitalistische én neodarwinistische elementen, als door de religieus getinte conclusie die hij hieruit trok: het bestaan van een ‘Stamziel’. Op de verbinding van Van Eedens ‘Stamziel’-gedachte met zijn elitaire utopistische ideeën zal ik hierna nog dieper ingaan (zie § 2.2).

¹¹⁸ Ibidem, 107. Vgl. Van Eeden, *De kleine Johannes* (1979) [1887, 1905, 1906] 375-376.

¹¹⁹ Van Eeden, *De nachtbruid* (1979) [1909] 230-231. Uit dit citaat blijkt dat Van Eeden verschillende spellingen hanteerde van ‘stamziel’: met en zonder hoofdletter, elders soms ook met verbindingsstreepje tussen ‘stam’ en ‘ziel’.

¹²⁰ Van Eeden, ‘Kooningschap en dichterschap’ (1918) [1910] 17-18.

¹²¹ Van Eeden, *De nachtbruid* (1979) [1909] 231.

¹²² Van Eeden, *Het lied van schijn en wezen* (1981) [1895-1922] 123.

¹²³ Harrington, *Reenchanted science* (1996) xvi.

¹²⁴ Van Eeden, *Dagboek I* (1971) 19 september 1893.

HOOFDSTUK 2

Ten slotte moeten bij Van Eedens verwerking van verschillende evolutietheorieën een tweetal kanttekeningen worden geplaatst. Ten eerste is het opvallend dat Van Eeden wat betreft de ‘nieuwere biologie’ wel De Vries en Weismann noemt, maar nauwelijks neolamarckistische en neovitalistische bronnen. Hij zal het neolamarckisme uit de tweede hand, vooral via het werk van Spencer, hebben meegekregen. Verder moet geconstateerd worden dat het neolamarckisme veel minder vastomlijnd was dan het neodarwinisme. Het was een complex raamwerk waarmee je vele, zo niet alle kanten opkon.¹²⁵ Bovendien was in het algemeen de verwerking van het neolamarckisme vaak impliciet.¹²⁶ Met betrekking tot het vitalisme is het opmerkelijk dat Van Eeden, in tegenstelling tot Ortt, niet het werk van Driesch noemt.¹²⁷ Wel weten we uit zijn aantekeningen en zijn dagboek dat hij enkele werken las van Eduard von Hartmann. Maar Van Eeden was over deze Duitse filosoof allerminst te spreken.¹²⁸ Het werk van Henri Bergson, die met zijn ‘élan vital’ een nieuwe impuls zou geven aan het vitalisme, las hij pas later.¹²⁹ Van Eeden ontwikkelde zijn vitalistische ideeën meer dan een decennium eerder dan Bergson, Driesch en Ortt. Hij kon daarbij niet alleen teruggrijpen op al eeuwenlang bestaande noties van een vitale kracht, maar ook op recente discussies in de reductionistische fysiologie tussen vitalisten en mechanisten (zie § 3.3).

Een tweede kanttekening betreft de dubbelzinnige verwerking van het darwinisme. Blijkbaar wordt het darwinisme gelaakt, maar het neodarwinisme van Weismann en De Vries juist toegejuicht. Wat betreft De Vries is dit begrijpelijk aangezien de receptie van diens werk zeer ambivalent was. Door Hubrecht werd hij als de ‘Nederlandse Darwin’ onthaald, maar volgens velen had hij juist de theorie van natuurlijke selectie onderuit gehaald.¹³⁰ Maar ook ten aanzien van het darwinisme zelf is er bij Van Eeden sprake van ambivalentie. Hoewel het citaat over ‘Darwins machine worden’ anders doet vermoeden, noemt Van Eeden Darwin meestal in lovende zin. Het is duidelijk dat hij grote bewondering had voor Darwin. Dit blijkt uit typeringen als ‘geniaal’ en ‘universeel’, en uit het roemen van de gelijkmoedigheid waarmee Darwin zijn eigen hypothesen bekritiseerde en zo nodig verwierp.¹³¹ Ook in *De broeders* wordt Darwins personage – in tegenstelling tot zijn ideeën – positief gekarakteriseerd als een

¹²⁵ Bowler, *The eclipse of darwinism* (1983) 66.

¹²⁶ George W. Stocking, Jr., ‘Lamarckism in Americal social science, 1890-1915’ in: Idem, *Race, culture, and evolution. Essays in the history of anthropology* (New York 1968) zoals geciteerd door: Snelders et al., ‘Genetica tussen harde en zachte erfelijkheid 1900-2000’ (2003) 8.

¹²⁷ Pas in 1921 komen we Driesch voor de eerste en enige keer in Van Eedens dagboek tegen: ‘Gister avond ben ik toch naar Driesch gaan luisteren. Het was geen nieuws.’ Van Eeden, *Dagboek IV* (1971) 17 maart 1921

¹²⁸ ‘Ik lees von Hartmann. En denk over een artikel over wijsbegeerte. Dit soort werk (van v.H.) is zoo onbevredigend. Al dergelijke boeken konden we best missen.’ Van Eeden, *Dagboek I* (1971) 29 november 1894.

¹²⁹ Van Eeden las van Bergson rond 1906 ‘Essai sur les données immédiates de la conscience’ en *Matière et mémoire*. Van Eeden, Aantekeningen en citaten.

¹³⁰ Van der Heide, *Darwin en de strijd om de beschaving* (2009) 213-214; Theunissen, ‘Nut en nog eens nut’ (2000) 125-126.

¹³¹ Van Eeden, ‘De spiritistische verschijnselen’ (1905) [1890] 203; Van Eeden, ‘Over de toekomst’ (1902) [1890] 80; Van Eeden, ‘Lombroso over de spiritistische verschijnselen’ (1892) 271-272.

empirische wetenschapper die zich afzijdig houdt van ethische vraagstukken.¹³² Het lijkt er op dat ‘Darwin als wetenschapper’ voor Van Eeden de positieve kanten van de natuurwetenschap representeerde, terwijl ‘het darwinisme als leer’ juist symbool stond voor de negatieve kanten hiervan. Maar in deze dubbelzinnige redenering stond Van Eeden niet alleen; het was, zoals eerder ter sprake kwam, ook het beeld dat uit de Darwin-herdenking van 1909 naar voren kwam.

Uit een passage in *De blijde wereld*, waarin het darwinisme er merkwaardig genoeg nog goed afkomt, blijkt wat Van Eeden het allerergste vond: ‘de ellendige vulgarisatie die Darwin’s levenswerk heeft afgeschrompeld tot de opinie dat “de mensch afstamt van de apen” [...]’.¹³³ Niet Darwin, niet het (neo)darwinisme, maar de gepopulariseerde simplificatie waarin de lage afstamming in plaats van de hoge bestemming van de mens werd benadrukt, was voor Van Eeden onverteerbaar.

De wet van de liefde

Bij Ortt zijn, in vergelijking met Van Eeden, soortgelijke tendensen zichtbaar wat betreft de verwerking van de verschillende evolutietheorieën. Maar er zijn ook verschillen. Ook Ortt noemt het darwinisme meestal in negatieve, mechanistische zin en geeft vervolgens de manieren aan waarop aan de doelloze strijd om het bestaan kan worden ontkomen. Bij hem ligt de nadruk eveneens op de geestelijke evolutie die de mensheid doormaakt en de voorafschaduwning van een nieuw tijdperk die hierin zichtbaar is. In de bundel essays *De vrije mensch* benadrukt Ortt de superioriteit van het geestelijke boven het stoffelijke in de evolutie en beschrijft hij de evolutie in sterk progressieve termen als ‘een gestadige opklimming in ontwikkeling’, ‘toenemende vergeestelijking’, ‘den gestadige groei van het meegevoel’, ‘het steeds toenemend besef van de broederschap van al het gevoelende schepsel’, en ‘de reis naar de bergtoppen der volkomenheid’.¹³⁴ Evolutie is voor Ortt per definitie ‘ontplooiing tot hooger vorm’.¹³⁵ Maar meer dan Van Eeden benadrukt hij de, zijns inziens allesoverheersende natuurwet: de wet van de liefde. Niet het recht van de sterkste, niet de instandhouding van de soort zijn de wetten waar het om draait, nee: ‘de hoogste macht, de hoogste wet, die ’t heelal regeert, is de macht der Liefde’.¹³⁶

In Ortts idealistische tendensroman *Naar het groote licht* (1899) slagen de hoofdpersonen Marie en Frits erin om zich aan de strijd om het bestaan te onttrekken. Zij doen dit door het aanhangen van dezelfde humanitaire idealen die we ook aantreffen bij Ortt zelf – vegetarisme, geheelonthouding, antivivisectionisme, spiritisme en christenanarchisme – die in het werk worden samengevat onder de noemer van ‘de wet van de Liefde’. Uit de volgende passage blijkt hoe Frits en Marie

¹³² Van Eeden, *De broeders* (1939) [1894] 29-30.

¹³³ Van Eeden, *De blijde wereld* (1903) 208-209.

¹³⁴ Ortt, ‘Ethische consequenties der spiritualistische levensopvatting’ (1904) 124-127, 132.

¹³⁵ Moore, *De universele verwantschap* (1906). Ortts definitie van ‘evolutie’ staat in de ‘Verklaring van vreemde woorden’ dat als aanhangsel bij het boek verscheen.

¹³⁶ Ortt, ‘Het zoeken naar Waarheid’ (1904) 25; Ortt, ‘Anarchisme’ (1904) 36.

HOOFDSTUK 2

van een mechanistische interpretatie van het darwinisme ('de oude richting') naar een optimistische, altruïstische visie ('de nieuwe richting') redeneren:

Het leven was strijd, overal: de heele natuur moest strijden om 't bestaan. [...] Maar dan had hij toch ook weer bedacht dat er een streven van de menschheid is naar hooger, naar vooruitgang. [...] 't Was niet alles strijd en wreedheid wat de wereld liet zien: er was veel liefde ook, voor wie 't wilde opmerken.¹³⁷
[...]
Ik zie 't nu zoo helder: 't is de oude en de nieuwe richting. De geheele wereld heeft tot dusver gehoorzaamd aan de wet van 't Recht van den Sterkste; daardoor is de evolutie van de dieren- en de menschenwereld ontstaan en voortgegaan; daardoor hebben wij onze tegenwoordige trap van gevorderdheid bereikt naar lichaam en verstand. Maar nu is de tijd gekomen dat de Ziel moet groeien en ontwikkelen; en dat gebeurt niet onder de heerschappij van 't Recht van den Sterkste, van 't geweld dus, maar onder de wet van de Liefde.¹³⁸

Frits en Marie zien natuurwetten kennelijk niet als onvermijdelijk, maar als wetten waaraan de mensheid al dan niet kan gehoorzamen en die al naargelang vervangen kunnen worden. Verder is een opvallend kenmerk van deze interpretatie van evolutie de sterke metafysische dimensie, zoals ook bij Van Eeden bleek. De 'nieuwe richting' is niet het werk van wetenschappers, maar van geesten. Zij hebben in séances de verklaring van 'het Wereldraadsel' gegeven: 'Hoe klaar en helder leerden zij [de geesten] de ontwikkeling van de Geest, evenals Darwin geleerd had de evolutie van het natuurlijke leven!' Over het doel van de evolutie laten de geesten geen twijfel bestaan, volgens Frits, die het niet alleen heeft over 'ontwikkeling', maar ook over 'opklimming' en 'volmaking, verstandelijk en zedelijk, als mensch, als engel, als bewoner van meer verheven werelden, de hoogste hemelsche regionen bevolkend, tot oneindige heerlijkheid.' We zullen dus tot engelen evolueren – denk aan Van Eedens zelfde opmerking hierover. De dood is geen einde, maar alleen een tijdelijke fase als 'vrij-zwevende ziel in etherisch omhulsel', zo leert de voor Frits en Marie troostrijke leer van de reïncarnatie.¹³⁹

Het verhaal als geheel weerspiegelt deze geestelijke groei die wij alternerend als lichaam en ziel doormaken. Aan het begin van het boek maken wij kennis met twee zusterzielen – later blijken dit Frits en Marie te zijn – die elkaar al sinds 'den woesten oerstaat' steeds weer in nieuwe lichamen en zielen ontmoeten. In de vrij-zwevende, trillende zielstoestand beseffen zij dat zij samen een 'Liefde-leven' willen leiden: 'niet een schijn-godsdienstig leven voor zichzelf, als het vorige geweest was, maar een leven in ware vroomheid, in zelf-overgave voor de naasten.'¹⁴⁰ Dit is precies wat Marie en Frits na allerlei tegenslagen weten te bereiken, een leven gewijd aan naastenliefde in een arbeidersbuurt. Het boek eindigt met hun ineengestremgeld overlijden, waarna ze als één ziel samensmelten in het 'Licht-rijk der Zielen' en zo het 'Groote Licht'

¹³⁷ Ortt, *Naar het groote licht* (1899) 279.

¹³⁸ Ibidem, 354.

¹³⁹ Ibidem, 316-317.

¹⁴⁰ Ibidem, 1-19.

vinden.¹⁴¹ De voorstelling van de evolutie als geestelijke groei die de dood overstijgt, is vooral terug te voeren op de reïncarnatieleer, zoals die in de theosofie, maar ook in het spiritisme van Alan Kardec een grote rol speelde. In de voorstelling van de ziel als trillende, etherische substantie is het theosofische jargon over de *aura* terug te horen. Toch spreekt er ook Ortt's nog altijd sterke verbondenheid uit met zijn orthodox protestantse achtergrond, waarin naastenliefde, hemel en hel, schuld en boete en vooral predestinatie centraal stonden.

De theosofische opvatting van evolutie beschrijft en onderschrijft Ortt in zijn artikel 'Theosophie en anarchisme' (1904), ook al beseft hij dat deze opvatting onbewijsbaar is en thuishoort op het gebied van het geloof. Juist vanwege het verkondigen van onbewijsbare dogma's heeft hij bezwaar tegen de Theosofische Vereniging. Maar in hun hoofdgedachte ziet hij wel 'een teeken [...] van een verder stadium van de geestelijke evolutie der mensheid.'¹⁴² De verwerking van Kardec's spiritistische visie op de evolutie valt niet alleen op te maken uit *Naar het groote licht*, maar ook uit het in hetzelfde jaar verschenen *Het spiritisme* (1899). In Ortt's weergave van Kardec's hoofdwerk *Het boek der geesten* vinden we de zojuist beschreven visie op de geestelijke evolutie van de reïncarnerende mens letterlijk terug:

Na de geboorte van den individueele Geest uit het universeele intelligente element is deze geheel onontwikkeld, evenals de stoffelijke mensch in zijne kindsheid. De opvolgende incarnaties geschieden in verband met de ontwikkeling van den Geest in den aanvang in de meest achterlijke volken en individuen, steeds vooruitgaande naarmate het standpunt van den Geest hooger wordt, totdat eindelijk de verheven Geesten in betere werelden dan de aarde in een bijna onstoffelijk omhulsel een gelukkig bestaan leiden, of, als zij op de aarde geïncarneerd worden, daar eene hooge roeping of zending vervullen.¹⁴³

Ook hier zien we dat Ortt probeert deze denkbeelden in overeenstemming te brengen met zijn protestantisme. Het spiritisme spreekt het christelijke geloof niet tegen, maar dient 'tot aanvulling van minder heldere begrippen omtrent het Christendom.'¹⁴⁴ Ortt's metaforiek doet eveneens christelijk aan. Bij de verbeelding van het doel waarheen wij evolueren als 'het Groote Licht' kan Ortt gedacht hebben aan Jezus' woorden: 'Geloof in het licht zolang u het licht bij u hebt, dan bent u kinderen van het licht. [...] Ik ben het licht dat naar de wereld is gekomen, opdat iedereen die in mij gelooft niet meer in de duisternis is.'¹⁴⁵ Liefde en entelechie worden in deze zelfde metaforiek door Ortt, maar ook door Van Eeden, graag als vonken van goddelijkheid voorgesteld.¹⁴⁶

Wat bedoelde Ortt nu precies met 'de wet van de Liefde'? In zijn ogen was het niets minder dan de stuwkracht, de motor van de evolutie:

¹⁴¹ Ibidem, 418-423.

¹⁴² Ortt, 'Theosophie en anarchisme' (1904) 98-100.

¹⁴³ Ortt, *Het spiritisme* (1899) 63.

¹⁴⁴ Ibidem, 100.

¹⁴⁵ Joh. 12:36 en 12:46.

¹⁴⁶ Ortt, 'Ethische consequenties der spiritualistische levensopvatting' (1904) 128; Ortt, *Liefde en huwelijk* (1905) [1898] 9; Ortt, *Inleiding tot het pneumat-energetisch monisme* (1917) 106; Van Eeden, *Het lied van schijn en wezen* (1981) [1895-1922] 73.

HOOFDSTUK 2

In deze wereld der schepselen zien wij hier en daar, overal verspreid, soms heel flauw en zwak, soms meer duidelijk en krachtig, sporen van de Liefde, als eenheidsdrang, als geopenbaarde vonkjes van Goddelijkheid, als elementen van het Eeuwige onder alle verschijnselen van het tijdelijk, van 'tgeen voorbijgaat. Die vonken zijn de eigenlijke stuwkracht voor allen werkelijken vooruitgang: zonder deze kwam de wereld der schepselen niet uit den chaos van verbindingen en oplossingen zonder doel en zonder blijvend gevolg. We kunnen de liefde noemen: den motor der evolutie.¹⁴⁷

Liefde schept orde uit chaos en maakt het doelloze doelmatig. Liefde is 'eenheidsdrang' – een magisch woord in deze tijd waarin de roep om harmonie, gemeenschap en synthese zo sterk was. Voor Ortt is de wet van de liefde zo allesomvattend dat deze niet alleen beperkt is tot de levende natuur. Ook in het delfstoffenrijk is deze wet zichtbaar als chemische affiniteit en kristallisatie. Wat betreft de liefde bij mensen weet Ortt zelfs oorlog als een uiting hiervan te interpreteren. Hoewel we moeten trachten oorlogen overbodig te maken, hebben ze wel het gevoel van liefde doen ontwaken doordat zij 'mensen, die tot dusver onverschillig naast elkander stonden, verbonden door een band die hen zichzelf volkomen deed vergeten en alles deed opofferen voor anderen'. Hoe afschuwelijk oorlog ook is, het beeld van twee gesneuvelde vrienden op het slagveld laat moed, deugd en bezieling zien, volgens Ortt.¹⁴⁸

In zijn *Inleiding tot het pneumat-energetisch monisme* werkte Ortt zijn monistische stelsel, dat in aanzet al zichtbaar was in zijn vaststelling dat de liefde zich zowel in de levende als in de dode natuur openbaart, verder uit. Voor de liefde had hij intussen een duurder woord gevonden, namelijk de term *entelechie* die in het neovitalisme van Driesch een centrale rol speelde. Driesch had onderzoek gedaan naar zee-egeleieren. Nadat hij een zee-egelebryo in afzonderlijke delen had gescheiden, bleken deze delen zich te ontwikkelen tot twee complete, zij het iets kleinere, zee-egels. De afzonderlijke delen konden dus de functies van het geheel overnemen. Driesch concludeerde dat er sprake moest zijn van een niet fysisch-chemisch verklaarbare, doelgerichte levenskracht die de ontwikkeling van de afzonderlijke delen tot volwassenheid stuurde. Hij noemde deze vitalistische kracht, in navolging van Aristoteles, *entelechie*. Mechanistische theorieën over erfelijkheid van Darwin, Weismann en Wilhelm Roux waren hiermee in Driesch' ogen gefalsificeerd. Met deze conclusies was Ortt het eens.¹⁴⁹ Echter, in tegenstelling tot Driesch zag Ortt de entelechie, vrij vertaald als 'datgene wat het doel in zich draagt', wel *vooral* maar *niet alleen* werkzaam in de levende natuur, maar ook in atomen en moleculen. Of, anders gezegd, deze

¹⁴⁷ Ortt, *Liefde en huwelijk* (1905) [1898] 9.

¹⁴⁸ Ibidem, 12-13. Zie ook: Ortt, 'Ethische consequenties der spiritualistische levensopvatting' (1904) 124-125.

¹⁴⁹ Ortt, *Inleiding tot het pneumat-energetisch monisme* (1917) 48-50. Zie over de controverse tussen vitalisme en mechanisme: Theunissen en Visser, *De wetten van het leven* (1996) 167-173; Harrington, *Reenchanted science* (1996) 48-54.

‘zogenaamd levenlooze stof’ was voor hem levend omdat het ordenend beginsel ook daarin werkzaam was.¹⁵⁰

De entelechie werkte volgens Ortt als tegengestelde kracht van de tweede thermodynamische hoofdwet (zie § 3.2) en was, net als de liefde, in staat tot het scheppen van orde, doelmatigheid, en zelfs schoonheid. Terwijl energie degradeert, heeft de entelechie de neiging zich in opgaande lijn te ontwikkelen:

Overall blijkt onmiskenbaar dat de Entelechie zich evolueert; dat zij gestadig streeft naar ontplooiing van steeds hoger zielekrachten; dat zij steeds meer ontwikkelde, steeds geestelijk en dus organisatorisch machtiger zielen in steeds samengestelder en verfijnder stoffelijk-energetische scheidt.

[...]

Steeds ruimer en uitgebreider, steeds inniger en meer harmonische samenwerking, tusschen verspreide energieën, steeds intensiever vermogens, steeds hoger waarde der entelechie-concentraties – dat is blijkbaar de Levens-Gang.¹⁵¹

Naast Driesch’ neovitalisme ziet Ortt zijn theorie ook bevestigd door de recapitulatietheorie, of biogenetische grondwet van Haeckel.¹⁵² Ook Haeckels monistische principe van een ‘Wereldziel’ moet Ortt hebben aangesproken. Maar toch is Ortts aansluiting bij Haeckel opmerkelijk gezien het materialistische uitgangspunt van deze laatste. De sterke monistische tendens van het fin de siècle – of dit nu ging om de ‘Wereldziel’ van Haeckel of de ‘Levenskracht’ van Driesch – was kennelijk belangrijker dan de vraag of het leidende principe van dit monisme materialistisch of vitalistisch was.¹⁵³

Het lijkt alsof de evolutie ‘als vanzelf’ steeds verder omhoog stuwt. Wat was volgens Ortt de rol van de mens in ‘het Groote Evolutie-plan’?

Op onze aarde is de evolutie van de ordening, van het intellect, onmiskenbaar; de entelechieën worden rijker, de door haar geordende energieën vereenigen zich tot machtiger complexen; zij wint veld op den chaos. En wij menschen zien en voelen onzen levens-plicht en onze levens-roeping in het deelnemen aan deze evolutie, aan deze verrijking der Entelechie, aan dezen zegetocht van het Zijnde op het Niet.¹⁵⁴

Kortom, de mens kon niet zomaar lui achterover leunen en afwachten tot hij vanzelf hoger zou evolueren. Hij moest er wel wat voor doen. Uit deze opvatting blijkt de drijfveer van zowel Ortt als Van Eeden om hun utopistische ideeën niet als onmogelijk uitvoerbare visioenen te zien, maar als iets dat daadwerkelijk in het hier en nu verwezenlijkt kon en moest worden. Zoals Ortt al in *Het spiritisme* schreef:

¹⁵⁰ Ortt, *Inleiding tot het pneumat-energetisch monisme* (1917) 80-82.

¹⁵¹ *Ibidem*, 85-86.

¹⁵² *Ibidem*, 88.

¹⁵³ Zie ook § 3.3.

¹⁵⁴ Ortt, *Inleiding tot het pneumat-energetisch monisme* (1917) 144, 148.

HOOFDSTUK 2

De richting, waarin de Geest zich ontwikkelt, is altijd vooruit, nooit achteruit gaande; maar de snelheid, waarmede deze vooruitgang geschiedt, hangt af van de inspanning, die wij aanwenden om tot volmaaktheid te geraken.¹⁵⁵

Het verschil tussen Van Eeden en Ortt zat in de manier waarop ze over de vrije wil dachten. Terwijl Ortt sprak over onze levensplicht en -roeping en daarmee zijn deterministische, door protestantse ideeën over predestinatie bepaalde visie weergaf, heerste bij Van Eeden juist een sterke overtuiging van het bestaan van de vrije wil (zie ook § 3.4).

Een aantal interdiscursieve verbanden van Ortts ideeën over vergeestelijkte, progressieve en teleologische evolutie zijn al genoemd, zoals het neovitalisme van Driesch, het monisme van Haeckel, en de theosofie en het spiritisme. Maar ook het neolamarckisme speelde een belangrijke rol. In talloze opvoedkundige brochures, onder andere over seksuele voorlichting, benadrukte Ortt de rol die de opvoeding van het individu in de geestelijke vervolmaking speelt.¹⁵⁶ Hij keerde zich tegen de ‘harde’ erfelijkheid van Weismann en De Vries. In een bespreking van een voor het grotere publiek bedoelde publicatie van De Vries (‘Afstammings- en mutatieleer’, verschenen in de reeks *Levensvragen* I (1907) nr.9) weerspreekt Ortt deze bioloog door te stellen dat soorten wel degelijk kunnen veranderen. Ortt stelt dat indrukken die vanuit de buitenwereld inwerken op het individu en bij langdurige herhaling tot de kiemcellen uitstralen de soort doen veranderen. Hij haalt hiervoor twee neolamarckistische wetenschappers aan, waarover hij zich al eerder lovend had uitgelaten: de Duits-Zwitserse psychiater August Forel en de Duitse zoöloog en antropoloog Richard Semon, die beiden beweerden dat door overerving van verworven eigenschappen de kwaliteit van het ras verbeterd kon worden.¹⁵⁷

Een andere inspiratiebron was de socialistische ethiek van de Russische revolutionair Peter Kropotkin, die solidariteit en naastenliefde als voorwaarde voor de evolutie van de soort zag. Deze gemeenschapsgevoelens waren al zichtbaar op het laagste niveau in de associatie van cellen.¹⁵⁸ Ortt noemt deze ‘altruïstisch-anarchistische strooming’ in zijn bundel *De vrije mensch*.¹⁵⁹ De anarchistische richting die hij voorstaat is echter niet die van Kropotkin, maar van Tolstoj, in Nederland uitgedragen door de ‘christenanarchisten’.¹⁶⁰ Zij beschouwden progressieve, altruïstische evolutie als hun grondslag:

¹⁵⁵ Ortt, *Het spiritisme* (1899) 62.

¹⁵⁶ Bijvoorbeeld: Ortt, *Aan mijn zusje* (1903); Ortt, *Over een gevaarlijke gewoonte* (1908); Ortt, *Sexueele opvoeding* (1916).

¹⁵⁷ [Ortt], ‘Boekbespreking. Afstammings- en mutatieleer’ (1907) 351; Forel, ‘De voortplanting der levende wezens. I’ (1907); Forel, ‘De voortplanting der levende wezens. II’ (1907). Zie over Forel: Snelders en Pieters, ‘Alcoholism and degeneration’ (2005) 94. Zie over Semon: Bowler, *The eclipse of darwinism* (1983) 84

¹⁵⁸ Van der Heide, *Darwin en de strijd om de beschaving* (2009) 208.

¹⁵⁹ Ortt, ‘Anarchisme’ (1904) 36.

¹⁶⁰ Wel hadden de meeste christenanarchisten er bezwaar tegen ‘Tolstoyanen’ te worden genoemd, omdat ‘hun denkbeelden in verscheidene punten niet met die van Tolstoy samenvallen, en zij in vele opzichten de uiteenzettingen en argumenten van Tolstoy niet zouden onderschrijven.’ Ortt, ‘Christen-anarchisme’ (1904) 49.

De algemene levenswet, dat elk wezen streeft naar geluk; en de algemeene wet der menschheid, dat toenemende evolutie gepaard gaat met toenemende vatbaarheid voor mede-lijden, is de grondslag van het christen-anarchisme.¹⁶¹

Ten slotte moet ook gewezen worden op een aantal sterke overeenkomsten met het eerder genoemde werk van Bölsche. Allereerst blijkt de nadruk op, zo niet lyrische ophemeling van de liefde. Ook bij Bölsche overstijgt de liefde, en de voortplanting, de dood. Het geestelijke is superieur aan het stoffelijke – evolutie gaat om ‘hoe het bloed geest werd’. Volgens Bölsche gelden de wetten van de liefde al in de ‘aantrekkingskrachten’ op het allerlaagste, anorganische niveau. In de organische natuur kennen de suikerbiet, de eendagsvlieg en de lintworm – om maar een paar voorbeelden van Bölsche te noemen – de liefde.¹⁶² Ook hier zien we geen principiële, maar graduele scheiding tussen de dode en de levende natuur, waarbij de liefde als motor van de evolutie optreedt. Bölsche baseerde zijn gepopulariseerde interpretatie van verschillende evolutietheorieën vooral op Darwin, maar ook op Haeckel en Weismann.¹⁶³

In zijn latere leven bleef Ortt bevestiging zoeken en vinden voor zijn visie op evolutie als morele stijging waarin het doel al bij voorbaat vaststond. In de jaren 1930 verwelkomde hij de ideeën van de neuroloog Cornelius Ariëns Kappers vanwege hun teleologische inslag en had hij ook contact met hem.¹⁶⁴ Ariëns Kappers stelde met zijn hypothese van neurobiotaxis dat bepaalde groei in zenuwcentra geschiedt in de richting en op een wijze die bepaald wordt door de functies die zij in de toekomst te vervullen hebben. Ortt zag hierin opnieuw een weerlegging van het doelloze darwinistische universum aangezien duidelijk werd:

dat niet, zoals Darwin meende, de mensch langzamerhand uit een aapachtig wezen ontwikkeld is, doordat die ontwikkelingsgang de voordeeligste bleek in den strijd om het bestaan; maar dat te voren vaststond dat een menschheid op aarde moest ontstaan, en daardoor bij de aapachtige voorouders die evolutiegang plaats vond, die op een nageslacht van menschen moest uitloopen.¹⁶⁵

De evolutie van aap tot mens en van mens tot een moreel steeds hoger evoluerend wezen stond al van meet af aan in de sterren geschreven.

Uit het voorgaande blijkt dat Van Eeden en Ortt er geen twijfels over hadden: de mens zou tot engel evolueren. Dit was in hun ogen geen utopie, maar een wetenschappelijk feit. Het wetenschappelijk bewijs werd met name geleverd door de biologie; de

¹⁶¹ Ibidem, 61

¹⁶² Bölsche, *Het leven der liefde in de natuur* (z.j. [1899]) 11-17, 36, 42, 134-136, 254, 268.

¹⁶³ Ibidem, 113, 123, 196, 206, 207, 215, 374.

¹⁶⁴ Deze correspondentie en een exemplaar van Ariëns Kappers *Natuur en geest* (Amsterdam 1941) met aantekeningen van Ortt is onder de titel ‘Een gedachtwisseling over de verhouding tussen natuur en geest’ aanwezig in de collectie van Antiquariaat Lilith, te 's-Hertogenbosch.

¹⁶⁵ Ortt, ‘Causaliteit, determinisme en indeterminisme’ (1934) 14.

HOOFDSTUK 2

wetenschap die uitspraken deed over de natuur en daarmee over de ‘natuurlijke’ gang van zaken. ‘Natuurlijk’ betekende zowel dat de dingen ‘vanzelf’ als ‘noodzakelijkerwijs’ zo zouden verlopen.¹⁶⁶ Wat niet weg nam dat de natuur een handje geholpen mocht worden. Dat de biologie zich vooral met de ontwikkeling van het aardse leven tot nu toe had beziggehouden, weerhield Van Eeden en Ortt, en met hen vele anderen, niet om uitspraken over de toekomst en het bovennatuurlijke te doen. Als het mogelijk was dat er uit een monade een mens was voortgekomen, dan was de ontwikkeling van mens tot engel een logische voortzetting. Maar als met wetenschappelijke zekerheid kon worden gezegd dat de mens een engel in de dop was, zou dan met diezelfde zekerheid ook gesteld kunnen worden dat het dier een mens (en daarmee ook een engel!) in wording was? En hoe zat het met mensen onderling; was de ‘engelenstatus’ voor ieder mens even snel bereikbaar?

2.2 ‘De universele verwantschap’

Darwin had aangetoond dat mens en dier niet essentieel maar alleen gradueel van elkaar verschilden. In plaats van een stevig schot tussen mens en dier was er een overbrugbare afstand gekomen. In *The descent of man* maakt Darwin onderscheid tussen de hoge en de lage dieren, waarbij de hoge dieren, zoals mensapen – de naam zegt het al – vanzelfsprekend dichterbij de mens staan dan de lage dieren. Een groot gedeelte van het boek bestaat uit het aanwijzen van morele en emotionele overeenkomsten tussen mensen en hoge dieren.¹⁶⁷ Hoewel de notie dat de aap tot mens evolueerde voor Van Eeden de heugelijke boodschap in zich droeg dat de mens ook tot engel zou evolueren, was hij toch ook huiverig voor het evoluerende dier. Dit blijkt uit een parabel die in 1885 in *De nieuwe gids* verscheen, waarin een steeds slimmer wordend beest uit zijn kooi breekt en de rijke man verslindt die hem uitbuitte.¹⁶⁸ Het uitbrekende beest kan symbool hebben gestaan voor het opdringende proletariaat¹⁶⁹, maar een letterlijke lezing laat ook de angst voor het dierlijke in de mens en het menselijke in het dier zien.

Het dierlijke in de mens

Darwin vond dat het adagium *minimis non curat lex* – het recht is niet geïnteresseerd in triviale zaken – niet voor de wetenschap gold.¹⁷⁰ Zijn eigen interessegebied lag dan ook vooral bij de lage, kleine dieren, zoals koraaldieren en met name wormen, die volgens Darwin grote mentale kracht bezaten en een zeer belangrijke rol in de geschiedenis van de mensheid hadden gespeeld.¹⁷¹ Hoe het er onder de aardbodem precies aan toging, had Van Eeden in de afschrikwekkende scène op de begraafplaats in het eerste deel van

¹⁶⁶ Kemperink, ‘Een happy end volgens Darwin’ (2002) 157.

¹⁶⁷ Darwin, *The descent of man* The works of Charles Darwin, vol.21-22 (1989) [1870].

¹⁶⁸ Zoólogos, ‘Een parábel’ (1885).

¹⁶⁹ Fontijn, *Tweespalt* (1990) 274.

¹⁷⁰ Darwin, *The formation of vegetable mould* The works of Charles Darwin, vol. 28 (1989) [1881] 1.

¹⁷¹ *Ibidem*, 139; Darwin, *The structure and distribution of coral reefs* [1842].

De kleine Johannes beschreven. Daarin kruipen een verkleinde Johannes en Pluizer ondergronds in en over lijken, samen met allerlei pratende en krioelende aardwormen, oorwormen en kevers.¹⁷² In *Het lied van schijn en wezen* zijn de voorbeelden die Van Eeden kiest om de doelmatigheid en evenwichtigheid in de natuur te onderstrepen niet toevallig dezelfde kleine dieren die door Darwin zo interessant werden gevonden:

[...]. Zoo werkt al wat leeft mede
aan 't zelfde werk, de worm ook die doorwroet
den grond, en 't week koraaldier dat in zee de
diepten aanvult en landen rijzen doet.¹⁷³

Darwin had zich gehaast om zijn lezers die in het werk van wormen en koraaldieren 'design' meenden te herkennen van deze illusie af te helpen.¹⁷⁴ Maar volgens Van Eeden was het grote plan ook, of misschien wel juist, in het werk van deze kleine dieren zichtbaar.

De mooie gedachte dat alles op aarde, van de nietigste aardworm tot de verhevenste mens, eendrachtig meewerkte aan het grote plan was niet de enige boodschap die lezers lazen in Darwins werk. De tegenovergestelde conclusie werd uitgebeeld in het tijdschrift *Punch* in 1881, net nadat Darwin zijn werk over wormen had gepubliceerd, door een karikatuur met de treffende titel: 'Man is but a worm'.¹⁷⁵ De dierlijke aard van de mens was door Darwin bewezen. Deze vaststelling kon worden verbonden met de sinds de achttiende eeuw ontwikkelde fysiognomie (gelaatkunde) van met name Johann Caspar Lavater, die overeenkomsten had aangewezen tussen gelaatstreken en diersoorten.¹⁷⁶ Eind negentiende eeuw bestempelde Cesare Lombroso in zijn *L'uomo delinquente* (1876) bepaalde atavistische gelaatstreken als kenmerkend voor criminelen.¹⁷⁷ Atavisme is een erfelijke terugslag, waarbij een nakomeling een kenmerk bezit dat vroegere generaties bezaten, maar in tussenliggende generaties niet meer voorkwam. Bij Darwin zelf had de term 'atavism' – of 'reversion' – geen negatieve bijklank, omdat hij ervan overtuigd was dat deze

¹⁷² Van Eeden, *De kleine Johannes* (1979) [1887, 1905, 1906] 83-88.

¹⁷³ Van Eeden, *Het lied van schijn en wezen* (1981) [1895-1922] 51. Deze passage is een uitwerking van de constatering dat alles in de natuur naar evenwicht streeft. In 3.1 wordt deze visie in verband met de tweede thermodynamische hoofdwet behandeld.

¹⁷⁴ 'While the forms of coral-reefs and coral-islands are sometimes very remarkable and worthy of attentive study, there is no ground, it need scarcely be added, for the suggestion that they afford proofs of design on the part of the living builders.' Darwin, *The structure and distribution of coral reefs* [1842] 2.

¹⁷⁵ N.N., 'Man is but a worm' (1881).

¹⁷⁶ Kemperink, *Het verloren paradijs* (2001) 22. In Van Eedens bibliotheek was J.C. Lavater, *Over de physiognomie* (Amsterdam 1781-1784) aanwezig. N.N., *Bibliotheek van wijlen dr. Frederik van Eeden* (1934) 16.

¹⁷⁷ Zie over de verbreiding van Lombroso's ideeën in Nederland: Draaisma, 'De Hollandse schedelmeters. Lombroso in Nederland' (1995).

HOOFDSTUK 2

terugslag in volgende generaties weer ongedaan kon worden gemaakt, maar Lombroso zag atavisme als een teken van degeneratie.¹⁷⁸

Personages die gelaatstreken bezitten van dieren met een slechte reputatie – zoals bijvoorbeeld ongedierte en roofdieren – hebben weinig goeds in de zin.¹⁷⁹ Dit door de fysiognomie versterkte idee vermengde zich makkelijk met racistische en antisemitische neigingen. Mozes Augurk, de jood die er in Ortt's *Felicia* voor zorgt dat het bergafwaarts gaat met de kolonie 'Communia', wordt zeer negatief beschreven. Zijn lelijke, dierlijke uiterlijk lijkt onmiddellijk samen te hangen met zijn karakter: 'Felicia gaf toe dat ze Mozes niet sympathiek vond, dat hij iets gluiperigs in z'n blik had en haar soms aan een hyena deed denken [...]'.¹⁸⁰ De associatie tussen dierlijkheid en slechtheid werd ook graag ingezet met betrekking tot het thema van 'de vrouw als hoer' – een thema dat van alle tijden is, maar tijdens het fin de siècle zeer sterk tegenover het andere uiterste, 'de vrouw als heilige' werd gesteld.¹⁸¹ In Van Eeden's *Johannes Viator* wordt deze slechte en dierlijke lust gesymboliseerd door Marjons zuster, die hij respectievelijk afbeeldt als zwart roofbeest, raaf, zwarte walm-slang, donkergroene adder en als zwarte hond die haar tanden in zijn vlees zet. Lust is per definitie dierlijk, zoals blijkt uit de beschrijving van de verleidingskunsten van deze 'femme fatale': 'Gij hebt mijn leden gelikt, al mijn leden met uw slappe, zwarte tong, lauw-nat.'¹⁸² In *Van de koele meren des doods* is Hedwig, in de ogen van haar zeer gekwetste jeugdvriendje Johan, een hoer, een vampier, een incubus, en een sphinx. Alle vrouwen zijn beesten, beseft hij.¹⁸³

Bij zowel Van Eeden als Ortt is de beheersing van hun 'dierlijke' neigingen – driften, instincten, en lusten – een terugkerend thema in hun gehele leven en werk.¹⁸⁴ Dit thema – of moeten we zeggen: deze obsessie – is bij Van Eeden al vroeg zichtbaar in zijn relatie met zijn jeugdvriendinnetje Henriette Ortt. Deze ervaringen heeft hij onder andere verwerkt in het toneelstuk 'Het rijk der wijzen'. Eén van de 'wijzen' verklaart bij aanschouwing van het 'minnespel' tussen twee geliefden:

Gij noemt u mensch en handelt als een dier.
Zóó doet een hond of kat ook met zijn wijfje,
En zoo ook doen de duiven in den paartijd.
Wie waarlijk mensch wil zijn, moet alles mijden
Wat hem weer tot de dieren af doet dalen.
Eerst als het dier gedood is in den mensch,

¹⁷⁸ Pick, *Faces of degeneration* (1989) 109-139; Kemperink, *Het verloren paradijs* (2001) 28. Darwin over atavisme: Darwin, *Origin of species* (2002) [1859] 14-15.

¹⁷⁹ Zie voor de positieve en negatieve connotaties van bepaalde dieren: Kemperink, "'De kuise plooiën van haar witte gewaad'" (1997) 7.

¹⁸⁰ Ortt, *Felicia. Het boek van vervulling* (1905) 77.

¹⁸¹ Von der Thüsen, 'Femme fatale en femme fragile' (1993).

¹⁸² Van Eeden, *Johannes Viator* (1979) [1892] 129-130.

¹⁸³ Van Eeden, *Van de koele meren des doods* (2004) [1900] 113-114.

¹⁸⁴ Zie over dit thema bij Van Eeden: Fontijn, *Tweespalt* (1990) 98-99. Fontijn schrijft: 'Nergens is er in de Nederlandse literatuur zo duidelijk als in de literaire verbeeldingen van Van Eeden aangegeven hoe verschrikkelijk de Victoriaanse moraal zich kon manifesteren en vernietigend inwerken op het zieleleven van de negentiende-eeuwer.'

Dan kan hij eindloos hooger zich verheffen.
 Hij heeft een macht die geen dier met hem deelt
 Dat is de macht tot weten en doorgronden,
 Wie die steeds aangekweekt heeft, en daarbij
 Geheel is verlost van zijn dierlijk ik.
Die is een mensch.¹⁸⁵

Die ‘verlossing van het dierlijk ik’ bleef gedurende Van Eedens hele leven een strijd. In *Johannes Viator* beschrijft hij de worsteling tussen de lustvolle ‘wereldmensch’ en de kuise ‘god-mensch’ die als ‘twee hatende broeders in één huis wonen.’¹⁸⁶ Het boek als geheel symboliseert een reis – Viator is ‘reiziger’ in het Latijn – waarin elk hoofdstuk een reisdag beschrijft die verschillende ‘stijgingen’ en ‘renunciaties’ als thema hebben. De hoofdpersoon weet uiteindelijk de ‘wereldmensch’ en de god-mensch met elkaar te verzoenen: ‘Alleen Liefde in hoogste spanning, sterker dan alles in de ziel, maakt lijfsverlangen goed.’¹⁸⁷ Dezelfde hoge liefdesopvatting vinden we bij Ortt en de Rein Leven Beweging waarvoor hij zich inspande en die in de volgende paragraaf nog uitgebreid ter sprake komt.

Het menselijke in het dier

In de ideeën over evolutie als vooruitgang paste de dierlijkheid van de mens eigenlijk niet. Het is dan ook niet verwonderlijk dat, hoewel het dierlijke in de mens zeker een thema was, het menselijke in het dier toch meer werd benadrukt. Ortt liet zich hierbij niet alleen inspireren door Darwin, maar ook door de zoöloog en dierenactivist J. Howard Moore. In diens door Ortt vertaalde *Universeele verwantschap* (1906) werd achtereenvolgens de fysieke, de psychische en de ethische verwantschap tussen mens en dier beschreven. De leer van de ‘universeele verwantschap’ was weliswaar door Darwin bevestigd, maar bestond volgens Moore in wezen al eeuwenlang; ze werd reeds onderwezen door Boeddha, Pythagoras, Plutarchus en in de negentiende eeuw door de dichters Shelley en Tolstoj.¹⁸⁸ Naast het boek van Howard Moore was het werk van Alfred Edmund Brehm, eveneens een zoöloog, bekend bij zowel Van Eeden als Ortt. Van Eeden las in 1888 zijn beroemdste werk *Tierleben* (1863-1869), dat vanaf de tweede druk wereldwijd furore maakte als *Brehms Tierleben*.¹⁸⁹ Ortt noemt Brehm in zijn werk *Apen en mensen* (1907) waarin hij de overeenkomsten tussen de emoties van mensen en chimpansees beschrijft.¹⁹⁰ Met een dédain voor het grote publiek, zoals dat ook bij Van Eeden onverholven tot uiting kwam, beschrijft Ortt in hooggestemde bewoordingen de moederliefde bij apen en mensen:

¹⁸⁵ Van Eeden, ‘Het rijk der wijzen’ (1882) 50-51. Zie ook: 71, 72, 84, 89.

¹⁸⁶ Van Eeden, *Johannes Viator* (1979) [1892] 18-19.

¹⁸⁷ Ibidem, 388. Zie over de gevolgen van deze opvatting voor van Eedens persoonlijke leven: Van Uuden en Stokvis, *De gezusters van Vloten* (2007) 122-125, 209-210.

¹⁸⁸ Moore, *De universeele verwantschap* (1906) 353-354.

¹⁸⁹ Van Eeden, *Dagboek I* (1971) 18 april 1888; Ortt, *Apen en mensen* (1907) 5.

¹⁹⁰ Ortt, *Apen en mensen* (1907) 5-9. Darwin wordt aan het begin van dit werk (p.1) genoemd met zijn vaststelling dat mensapen ‘onze allernaaste bloedverwanten’ zijn.

HOOFDSTUK 2

Het groote publiek, dat ongeveer evenveel van het echte gevoelsleven der apen weet als een stuk hout, is geneigd om alle gevoelsuitingen van deze boombewoners over 't hoofd te zien. Maar de dichter weet, en de ziener weet, en de wereld zal eenmaal weten, dat in het zachte gemoed van deze moeders der wilde bosschen de voortekens schemeren van dezelfde neigingen, die als koesterende zonnestrallen het verloren paradijs van onze eigen heerlijke kinderjaren hebben verlicht. De moeder-aap [...] had in haar apenziel precies evenveel echte moederliefde, en haar liefde was even heilig, als die welke in de borst der vrouw gloeit.¹⁹¹

Uit de bewustwording van de zielsverwantschap tussen mens en dier vloeiden verschillende humanitaire bewegingen voort, waaraan Ortt en Van Eeden het hunne bijdroegen: vegetarisme, antivivisectionisme, maar ook de Rein Leven Beweging hingen hiermee samen. Geslachtsziekten waren namelijk te wijten aan menselijke onzedelijkheid. Het was dan ook niet ethisch om voor de ontwikkeling van medicijnen tegen deze ziekten proeven op dieren te verrichten. Zwakke, onschuldige schepselen mochten niet boeten voor de 'schurkenstreken' van de mens.¹⁹² Van Eeden had dierproeven al in *De kleine Johannes* I aan de kaak gesteld. In het gehele werk worden dieren beschaafder voorgesteld dan de mens – 'het verfoeilijkste gedrocht der schepping' dat geheel vervreemd is van de natuur en haar medeschepselen.¹⁹³ Pluizer en Dokter Cijfer dwingen Johannes om mee te doen aan een dierproef bij een konijntje, nota bene het konijntje waartegen hij had gerust in de eerste nacht met Windekind. Dokter Cijfer duldt hierbij geen teerhartigheid:

'[...] En je moet begrijpen: wij zijn mensen en geen dieren, en het heil van de mensheid en van de wetenschap gaat boven dat van enige konijnen.
'Hoor je!' zei Pluizer, 'de wetenschap en de mensheid!'
'De man der wetenschap', ging de dokter voort, 'staat hoger dan alle andere mensen. Maar hij moet dan ook de kleine gevoeligheden, die de gewone mensen kennen, laten varen voor dat éne grote: de wetenschap.'¹⁹⁴

In de antivivisectiebeweging werd, net als in het zojuist genoemde citaat, de bewustwording van de morele vooruitgang van de mens die deernis toonde voor het zwakkere, gekoppeld aan het verzet tegen de positivistische, materialistische wetenschap. De beweging ontleende haar motto aan Van Eedens *Het lied van schijn en wezen*:

Mét liefde slechts kan heilig weten stijgen,
met bloed van één dier is te duur gekocht
een paradijs van kennis.¹⁹⁵

¹⁹¹ Ibidem, 9.

¹⁹² Ibidem, 23.

¹⁹³ Van Eeden, *De kleine Johannes* (1979) [1887, 1905, 1906] 16-17, 35.

¹⁹⁴ Ibidem, 77.

¹⁹⁵ Van Eeden, *Het lied van schijn en wezen* (1981) [1895-1922] 60-61.

In het vervolg van deze passage worden dieren en kinderen – beide heilig en onschuldig – aan elkaar gelijkgesteld: ‘Dieren zijn kindren, die wij te beheeren verkregen, machtigst in dit kleine aardland’.¹⁹⁶

Ortt was in het naleven van zijn idealen in de dagelijkse praktijk consequenter dan Van Eeden. Dit gold bijvoorbeeld voor het vegetarisme. In 1895 vertaalde Van Eeden *The perfect way. A treatise advocating a return to the natural and ancient food of our race*, geschreven door de theosofoe Anna Kingsford. In de inleiding bij het werk ontvouwt hij zijn inmiddels bekende redenering dat deernis behoort tot de gestegen moraal, die hij als wil van het ras opvat. Een leven zonder vlees eten is ‘fraaiër en edeler en reiner’.¹⁹⁷ In deze opvatting van morele vooruitgang verbindt Van Eeden, net als Ortt, het antipositivisme met het idealisme van zo ongeveer alle ‘kleine geloven’: ‘Het vleesch-eten, het dieren martelen, het keuren en inschrijven van prostituées, de vuile praktijken van het neo-Malthusianisme¹⁹⁸ worden vooral door doctoren verdedigd.’¹⁹⁹ Maar in tegenstelling tot Ortt, en ook tot zijn eigen zoon Paul, nam Van Eeden het niet zo nauw met het vegetarisme.²⁰⁰ Hij ging ook niet in op een uitnodiging om lid te worden van de, mede door Ortt, in 1894 opgerichte Nederlandsche Vegetariërsbond.²⁰¹ In 1916 twijfelde Van Eeden of hij toch weer over zou gaan op een vegetarisch dieet, maar het uitgeteerde lijf, de slappe huid en dikke aderen van zijn vriend en vegetariër L.E.J. Brouwer weerhielden hem hiervan.²⁰²

Voor Ortt en zijn gezinsleden was het – en is het tot op de dag van vandaag voor enkelen van zijn nazaten²⁰³ – onmogelijk om zonder een gevoel van walging langs een slagerij te lopen. In *Naar het groote licht* had hij deze walging beschreven in een scène uit Frits’ jeugd waarin deze samen met een paar slagersjongens de slachting van een os aanschouwt. Hoewel Frits – en Ortt – afkerig was van deze slachtpraktijken, schemert in de beschrijving toch enig spoor van de esthetiserende manier waarop in de decadente schoonheidsopvatting gruwelijke zaken mooi werden beschreven²⁰⁴:

O, daar gaat het er doorheen, ’t scherpe mes, heen en weer als een zaag diep in den hals. Een vreeselijk rochelend gebrul, een fontein van bloed, neerspattend op de knechts en op ’t plaveisel, een wanhopig slaan met kop en pooten, de gapende halswond... Frits kon ’t niet langer zien, hij voelde zich misselijk en duizelig.²⁰⁵

Maar juist door dergelijke aangrijpende beschrijvingen was fictie enige tijd hét middel in de strijd voor de humanitaire idealen en de ‘expressieve politiek’ die daartoe bedreven werd. In tegenstelling tot een instrumentele vorm van politiek was de

¹⁹⁶ Ibidem.

¹⁹⁷ Van Eeden, ‘Het vegetariaat’ (1897) [1895] 186-189.

¹⁹⁸ Zie hierover § 2.3.

¹⁹⁹ Van Eeden, ‘Het vegetariaat’ (1897) [1895] 193.

²⁰⁰ Van Eeden, *Pauls ontwaken* (1962) [1913] 20.

²⁰¹ Fontijn, *Tweespalt* (1990) 292-293. Zie over de Nederlandsche Vegetariërsbond: De Roo, *Natuurlijk, ethisch en gezond* (1992) hfst.1; Verdonk, *Het dierloze gerecht* (2009) 89.

²⁰² Van Eeden, *Dagboek III* (1971) 18 februari 1916.

²⁰³ Gesprek met Jan-Arend Niermans, 18 februari 2006.

²⁰⁴ Zie hierover: Kemperink, *Het verloren paradijs* (2001) 294-295.

²⁰⁵ Ortt, *Naar het groote licht* (1899) 80-81.

HOOFDSTUK 2

expressieve stijl waarmee Ortt en andere voorvechters van de ‘kleine geloven’ politiek bedreven niet gericht op het verwerven van macht, maar op het uidragen van bepaalde morele standpunten.²⁰⁶

Elitarisme

Tot dusver heeft de verhouding tussen mens en dier centraal gestaan. De overwinning op het dierlijke in de mens ging gelijk op met het besef dat het menselijke in het dier noodzaakte tot deernis. Dit was in ieder geval het ideaal – de dagelijkse praktijk bleek wel eens weerbarstiger. Een andere verhouding die onder invloed van de evolutieeler geproblematiseerd werd, was die tussen mensen, en groepen mensen, onderling. Gold de ‘universele verwantschap’ ook voor de gehele mensheid? Was de gestegen moraliteit bij iedereen in gelijke mate aanwezig of waren sommigen ‘meer gelijk’ dan anderen?

De sociale experimenten Walden (in Bussum), de Internationale Broederschap (in Blaricum) en de Vereeniging Gemeenschappelijk Grondbezit waren pogingen van Van Eeden en Ortt om hun utopische idealen in de praktijk te verwezenlijken: ‘Wij bewegen ons letterlijk den ganschen dag in verwezenlijkte utopiën en reëel geworden droombeelden.’²⁰⁷ Maar gemeenschap en broederschap waren in de praktijk toch moeilijker te realiseren dan in de droom. Ortt verwerkte zijn ervaringen in de kolonie van de Internationale Broederschap in *Felicia II*. Bij monde van Felicia verwoordt hij de hooggespannen verwachtingen die er van de kolonie, in het boek ‘Communia’ geheten, waren: ‘Sommigen zouden een maatschap van volmaakte mensen, bijna van engelen, verwachten.’²⁰⁸ Hoewel de ondertitel van het werk de hoop weergeeft – ‘Het boek van vervulling’ – wordt toch vooral de desillusie beschreven. De problemen lagen met name bij de onenigheid tussen de Communia-bewoners onderling, de onkunde op het gebied van land- en tuinbouw, de negatieve pers, de eerder genoemde ‘joodse inmenging’, en de vijandigheid van de dorpsgemeenschap.²⁰⁹ Het relaas in het boek kwam goeddeels overeen met de ervaring van een bezoeker op Walden: ‘[...] er is niet de minste samenwerking en niet het minste samenvoelen. [...] Te vergeefs heb ik de drie jaren achtereen dat ik op W. geweest ben, gezocht naar het verschil tusschen haar en de gewone maatschappij. Er zijn daar dezelfde wan-toestanden en wan-verhoudingen als daarbuiten.’²¹⁰ Afgezien van de praktische problemen moeten er ook ideologische beweegredenen hebben meegespeeld. Zowel bij Van Eeden als Ortt waren ideeën over ongelijkheid weliswaar vaak impliciet maar toch overduidelijk minstens zo aanwezig als de hooggestemde idealen over gemeenschap en broederschap.

²⁰⁶ Kluvel, *Reis door de hel der onschuldigen* (2000) 20, 63, 67, 83-84. Zie voor een kritische noot bij de strikte tegenstelling tussen deze twee politieke stijlen: Verdonk, *Het dierloze gerecht* (2009) 418.

²⁰⁷ Van Eeden, ‘Binnenlandsche kolonisatie’ (1904) [1900] 290. Van Eeden en Ortt voerden een uitgebreide briefwisseling over de Vereeniging Gemeenschappelijk Grondbezit. Zie hierover: Fontijn, *Trots verbrijzeld* (1996) 40-42.

²⁰⁸ Ortt, *Felicia. Het boek van vervulling* (1905) 21.

²⁰⁹ *Ibidem*, m.n. 23, 55, 154, 212-213, 218-219, 284, 290-293, 304, 318-338.

²¹⁰ Fontijn, *Tweespalt* (1990) 440.

Denkbeelden over standsverschillen, verschillen tussen mannen en vrouwen, en tussen mensen in het algemeen waren natuurlijk al veel ouder, maar het discours over vergeestelijkte, progressieve evolutie (zie § 2.1) leverde hiervoor nieuwe munitie.

Tegenover de dierlijke ‘vrouw als hoer’ werd de bovenmenselijke ‘vrouw als heilige’ gesteld. De tekenen van morele evolutie, zoals het tonen van ‘zachte liefde’ en medelijden, werden in het fin de siècle met vrouwelijke eigenschappen geassocieerd. Vrouwen vervulden dus een belangrijke voortrekkersrol in de evolutie.²¹¹ Vrouwelijke personages die deze eigenschappen in hoge mate bezitten, zijn bijvoorbeeld Marie in *Naar het groote licht* en Elsje in *De nachtbruid*. In *Naar het groote licht* wordt de tegenstelling tussen verstand en gevoel zeer sterk met mannelijke (Frits en Willem) en vrouwelijke (Marie) eigenschappen verbonden. Marie, die niet toevallig Loving als achternaam heeft, is ‘één en al zieleleven’ en toont medelijden met hulpbehoevenden, kinderen, en bovenal dieren, die zij belangrijker vindt dan mensen. Als Frits in zijn ‘twijfel-chaos’ verkeert, gaat Marie eerst een ziek poesje bijstaan.²¹² Elsje, de ‘nachtbruid’ uit Van Eedens gelijknamige boek, toont eveneens ‘tedere deernis’, maar dat is niet alles. Ze bezit ook nog andere eigenschappen waarin de voorafschaduwning van de ‘Nieuwe Mens’ duidelijk zichtbaar is, zoals occulte gaven, genialiteit en tegelijkertijd ‘kinderlijke genietingskracht’.²¹³ Ook hun uiterlijk en kledingkeuze geven aan dat wij hier te maken hebben met ‘zuivere, tedere vrouwennaturen’. Beiden zijn ‘kleine teere blonde figuurtjes’ en weten zich met zeer eenvoudige middelen ‘een uiterlijk van smaakvolle distinctie’ te geven.²¹⁴

Maar ondanks de eenvoudige kledingkeuze blijft het standsverschil zichtbaar. Als Marie in een arbeidersbuurt woont en armoedige kleding draagt, kun je nog steeds aan haar zien dat ze van goede afkomst is:

Ze had een oude verschoten zwarte japon aan, en een gebreiden omslagdoek op ’t hoofd; op en top een vrouwtje uit het volk, zou men aan haar kleeding zeggen, maar aan haar gezicht en handen zie je dat ze van betere familie is.²¹⁵

Hedwig uit *Van de koele meren des doods* is met haar ‘uiterst fijne en edele bewerktuiging’ ook een voorbeeld van de vrouwelijke gidsrol in de evolutie. In deze roman spelen standsverschillen een grote rol. Net als Van Eeden zelf kon Hedwig zowel van de rijkdom en weelde van de hogere stand als van de ‘mooie’ armoede van de lagere stand genieten. Hedwig geeft niet om standsverschillen – zo leert ons de verteller – maar tegelijkertijd is de beschrijving van de spraak, de kleding en het uiterlijk van haar jeugdvriendje Johan zeer neerbuigend. Ook de boerenvrouw Harmsen

²¹¹ Van Eeden, ‘Vrouwenkwestie en socialisme’ (1905) [1890] 257. Zie over de ‘vrouw als gids’: Kluvel, *Reis door de hel der onschuldigen* (2000) hfst. 3. Over de literaire representatie van gendersverschillen, die in het fin de siècle zeer dichotomisch werden ingevuld, zie: Van Dijk, ‘In het liefdeleven ligt gansch het leven’ (2001); Kemperink, *Het verloren paradijs* (2001) 147-204.

²¹² Ortt, *Naar het groote licht* (1899) 255, 267-274.

²¹³ Van Eeden, *De nachtbruid* (1979) [1909] 165, 170, 227. Zie over de ‘Nieuwe Mens’ in de Nederlandse literatuur uit deze periode: Kemperink, ‘The “New Man” in Dutch literature’ (2007).

²¹⁴ Van Eeden, *De nachtbruid* (1979) [1909] 161, 168, 192, 227; Ortt, *Naar het groote licht* (1899) 321, 326, 396.

²¹⁵ Ortt, *Naar het groote licht* (1899) 396.

HOOFDSTUK 2

komt er niet best af: ‘Zij was groot en mager, had grof sliertig zwart haar en een luide, rauwe stem die nog al vaak snauwde en vloekte.’²¹⁶

De eigenschappen van de vergeestelijkte, altruïstische ‘Nieuwe Mens’ werden wel als vrouwelijk gezien, maar dit betekende niet dat mannen deze eigenschappen niet konden bezitten. Niet alleen Van Eeden en Ortt zelf, maar ook hun alter ego’s, zoals respectievelijk Frits van Beers in *Naar het groote licht* en Vico Muralto in *De nachtbruid* vormen hier goede voorbeelden van. In deze gevallen hebben we te maken met de ‘verst-geëvolueerden’ die de massa voortgaan in de evolutie.²¹⁷ Dat mensen die in dezelfde tijd leefden verschillende niveaus op de evolutionaire ladder konden innemen, verklaarde Ortt met behulp van de reïncarnatieleer. In de woorden van Frits in *Naar het groote licht*:

De leer van de Reïncarnatie [...] gaf hem verklaring waarom de één zoo gelukkig is op aarde en de ander zoo ellendig; de een nobel is en goed, en de ander laag en gemeen. De eersten waren verder, hun ziele-leeftijd was ouder; zij hadden de leerschool vroeger reeds doorgemaakt die de achterlijken nú moesten doorloopen.²¹⁸

Van Eeden ging wel heel ver in de profetische rol die hij voor zichzelf, en voor zijn alter ego Muralto, zag weggelegd in de evolutie van de mensheid. Muralto, maar ook Van Eeden zelf, ziet het als zijn taak om de ‘Stam-Ziel’ te helpen. Zij zijn die ‘enkele uitsteekende individuën [...] waarnaar het gansche ras zal gevormd worden.’²¹⁹ De held van de toekomst is geen veldheer, maar een ‘dichter-organisator’, die met behulp van dramatiek en muziek als ‘machtige suggestie-middelen’ de kudde zal leiden.²²⁰ Van Eeden nam zijn taak als ‘dichter-profeet-wijsgeer’ zeer serieus, zoals blijkt uit zijn inspanningen in 1912 voor de oprichting van de Forte Kreis of ‘Blutbund’, de bond van ‘koninklijke mensen’ die door Fontijn ironisch de ‘bond van genieën’ is gedoopt.²²¹

Hoe wist Van Eeden zo zeker dat er een heldengenie zou opstaan? Hij was, zoals bekend, niet de enige in zijn tijd die deze hooggespannen verwachting had. De ‘Übermensch’ van Friedrich Nietzsche en de ‘Superman’ van Bernard Shaw waren zeker bekend bij Van Eeden. Hij voelde voor deze schrijvers zowel bewondering als afgunst.²²² Een belangrijke wetenschappelijke achtergrond voor de verwachting van de komst van een supermens vormden opvattingen omtrent degeneratie en regeneratie.

²¹⁶ Van Eeden, *Van de koele meren des doods* (2004) [1900] 139.

²¹⁷ Ortt, *De vrije mensch* (1904) 65.

²¹⁸ Ortt, *Naar het groote licht* (1899) 317.

²¹⁹ Van Eeden, ‘Kooningschap en dichterschap’ (1918) [1910] 19.

²²⁰ Van Eeden, *De nachtbruid* (1979) [1909] 155.

²²¹ Fontijn, ‘Een bond van genieën’ (1991); Fontijn, *Trots verbrijzeld* (1996) 287-291.

²²² Van Eeden, *Dagboek II* (1971) 7 augustus 1907.

2.3 Degeneratie en regeneratie

In 'Over woordkunst' (1902) stelt Van Eeden dat de Tachtigers aan het mislukken zijn vanwege de ontwaarde toestand waarin het ras verkeert. Toch is er hoop. De biologie leert dat er zelfs 'te midden onzer rotte, zich langzaam-aan ontbindende maatschappij' en zelfs 'uit een door erfelijk kwaad belast lichaam' een genie kan ontstaan. Zijn beschrijving van 'de hoogstbegaafde, het genie, de allerzeldzaamste' doet in alles aan zijn eigen 'ideale ik' denken.²²³ De zekerheid dat genieën geboren worden, verkreeg Van Eeden via Francis Galton en Adolphe Quételet, beiden pioniers in het toepassen van statistische methoden in de sociale wetenschappen. Hij las *Hereditary genius* (1869) van Galton en *Letters on probabilities* (1869) van Quetelet en maakte daaruit op dat er, zowel qua lichaamsbouw als karaktereigenschappen, een gemiddelde was waartoe de grote meerderheid van een soort behoorde.²²⁴ Genialiteit werd als afwijking van het gemiddelde gedefinieerd. In de woorden van Muralto:

Maar ik wist en weet ook dat hij ['de held der nieuwe tijden', 'die Heros, die Sootèr der mensheid'] geboren zal worden, met die onfeilbare gewisheid waarmee de statistiek het aantal genieën en misgeboorten, het aantal afwijkingen boven en onder norm voorzegt. Zijn geboorte is aanstaande, en wel spoedig [...].²²⁵

Een andere inspiratiebron voor Van Eedens opvattingen omtrent genialiteit moet het werk van Lombroso zijn geweest. Na zijn vermaarde werk over 'de geboren crimineel' had de Italiaanse arts zijn hereditair determinisme gebotvierd op genieën en krankzinnigen. Zowel het genie als de krankzinnige kwam voort uit degeneratie, maar deze achteruitgang zorgde – in het geval van het genie – wel voor intellectuele vooruitgang.²²⁶ Zoals hierna nog uitgebreider ter sprake zal komen, waren degeneratie en regeneratie vaak twee kanten van dezelfde medaille.

Van Eeden bewonderde Lombroso, omdat deze de spiritistische verschijnselen bewezen achtte.²²⁷ Hij betitelde hem als 'geen geniaal mensch maar integendeel een geleerde met zeer gezonde hersenen.'²²⁸ In een passage uit *De nachtbruid* geeft Muralto te kennen weet te hebben van Lombroso's verklaring van genialiteit door deze als atavisme te zien. Daardoor kon hij Elsjes fraaie, 'Nieuwe Mens'-achtige karaktertrekken verklaren vóórdat hij hoort dat ze een vondeling is. Als hij dát hoort is hij helemaal opgetogen, omdat hij hierdoor mag veronderstellen dat ze wel eens van zeer edele komaf zou kunnen zijn:

Het woord vondeling was voor mij als een opengaand luik in een donkere kamer van boersheid en kleinsteedsheid, plotseling uitzicht gevend op verre romantisch-

²²³ Van Eeden, 'Over woordkunst. I' (1904) 314-315.

²²⁴ Van Eeden, *De blijde wereld* (1903) 131-132, 196-197.

²²⁵ Van Eeden, *De nachtbruid* (1979) [1909] 155-156.

²²⁶ De Bont, "'Onbeschaamde geleerden hebben zijn naaktheid betast.'" (2003) 123.

²²⁷ Van Eeden, 'Vitalisme' (1902) [1893] 320-321; Van Eeden, 'Lombroso over de spiritistische verschijnselen' (1892) 270.

²²⁸ Van Eeden, 'Lombroso over de spiritistische verschijnselen' (1892) 270.

HOOFDSTUK 2

wazige verschieten. Wel had ik mij tot troost voorgehouden dat het ras altijd en overall genieën kan voortbrengen door atavisme, dus ook in een Hollandse kleinstads-hotelhoudersfamilie een vrouwelijk genie van edele gratie, bekoorlijkheid en distinctie, – maar dit was toch veel zoeter troost. Bij een vondeling konden edele voorouders van alle naties worden ondersteld.²²⁹

Ook al overlijdt het kindje van Muralto en Elsie, toch zullen hun goede eigenschappen voortleven: ‘Alle gevoel is eeuwig, en het geringste wat wij ondervonden is blijvend opgetekend in het geheugen der Almacht.’ Elsjes karaktertrekken – haar ‘edele gratie, bekoorlijkheid en distinctie’ – dragen bij aan de verbetering van de gehele mensheid. Ook na haar overlijden: ‘Toen dorde de bloem, en viel af. Maar de machtige stam was rijker geworden door de schone bloei van haar liefde-ademend leven.’²³⁰ Het typische aan Van Eedens visie, die als een mengeling van neolamarckisme en neodarwinisme valt te karakteriseren (zie § 2.1), is dat alleen de ‘edele’ karaktertrekken overerven. Deze regeneratieve, utopistische interpretatie van het neolamarckisme verschilde sterk van het degeneratieve lamarckisme van de Franse arts B.A. Morel, waarover zo meer.

In zijn tweeluik *Sirius en Siderius* beschrijft Van Eeden de komst van een heldengenie, Sirius, die als een moderne Christus de wereld moet verlossen.²³¹ In het eerste deel worden uitgebreid de ouders van Sirius beschreven, inclusief een soort genealogische geschiedenis van de voorouders. Dat Sirius geboren zou worden, stond al generaties vóór hem vast. ‘Gezanten’ zorgden ervoor dat de juiste mensen, de toekomstige ouders van Sirius, elkaar ontmoetten. Alle goede eigenschappen van de ouders en hun ouders – spaarzaamheid, een sterk verstand, liefde, goedheid, mildheid en schoonheidsdorst – kwamen in Sirius samen. De slechte eigenschappen overerfden kennelijk op miraculeuze wijze niet.²³² Sirius’ grootvader was een ‘een blond, lang-scheedelig Germaan’ en protestants, terwijl zijn grootmoeder een joodse of spaans-keltische afkomst had en allerlei geloven aanhing. In Sirius’ opvoeding speelde het Boeddhisme een grote rol. Zijn achternaam was niet toevallig Gotama; Boeddha had als achternaam Gautama.²³³ Sirius, de ‘Nieuwe Mens’, was kortom het resultaat van de destillatie en vermenging van het beste uit de smeltkroes van de wereld.

Van Eeden was ervan overtuigd dat alle rassen, inclusief ‘het Joodenras’, zouden samensmelten tot één verbroederd mensenras. In 1916 schrijft hij in een recensie van *Het Joodsche lied* van zijn joodse vriend Jacob Israël de Haan: ‘Er heeft een verwarring en vermenging plaats – vreemd en onheilvol – katastrophaal, maar uitlopend op een nieuw evenwigt waarin het ras tot zuivere eenheid en de rasgeest tot klaarder weezenheid en zelfbesef zal stijgen.’²³⁴ Waarschijnlijk onder invloed van de Eerste Wereldoorlog, waarin rasbesef een grote rol speelde zoals onder meer valt af te

²²⁹ Van Eeden, *De nachtbruid* (1979) [1909] 165.

²³⁰ *Ibidem*, 238.

²³¹ Van Eeden, *Sirius en Siderius. Eerste deel: de ouders* (1912) 71-72.

²³² *Ibidem*, 195-203.

²³³ Van Eeden, *Sirius en Siderius. Tweede deel: het kind* (1914) 101.

²³⁴ Van Eeden, ‘Literaire beschouwingen III’ (1918) [1916] 237.

lezen uit polemieken die Van Eeden voerde in *De Amsterdammer*²³⁵, had hij de benaming voor ‘stamgeest’ veranderd in ‘rasgeest’. Net als de ‘stamgeest’ vereenzelvigd hij ook de ‘rasgeest’ met Christus.²³⁶

Kennelijk had Van Eeden een groot vertrouwen in het regeneratieve vermogen van de mensheid waardoor een ‘nieuw evenwicht’ zou worden bereikt. De notie van regeneratie sloot dan ook naadloos aan bij zijn utopisch-evolutionaire visie. Maar dit betekende niet dat ideeën over degeneratie bij hem, en ook bij Ortt, geen thema waren. Voordat deze ‘schaduwzijde’ in hun werk aan bod komt, zal ik kort de belangrijkste aspecten van het degeneratiedenken in het fin de siècle aanduiden.

Degeneratie is, net als evolutie, een complexe term aangezien het begrip nooit een vaste betekenis verkreeg en voor velerlei uitleg vatbaar bleek. Het werd een containerbegrip waarop allerlei maatschappelijke idealen en ongenoegens geprojecteerd konden worden.²³⁷ Daniel Pick, de schrijver van het standaardwerk *Faces of degeneration*, schrijft:

Degeneration was never successfully reduced to a fixed axiom or theory in the nineteenth century despite the expressed desire to resolve the conceptual questions once and for all in definitive texts. Rather it was a shifting term produced, inflected, refined, and re-constituted in the movement between human sciences, fictional narratives and socio-political commentaries. It is not possible to trace it to one ideological conclusion, or to locate its identification with a single political message.²³⁸

Deze beschrijving is een zeer rake karakterisering van de steeds veranderende invullingen die in een interdiscursief proces tussen wetenschap, literatuur en cultuur aan een ‘shifting term’ gegeven kunnen worden. Ondanks de ‘glibberigheid’ van de term is het wel mogelijk om enkele grondleggers van het degeneratiedenken te traceren. Dit was niet in de eerste plaats Darwin. Hoewel zijn vooruitgangsoptimisme in *Descent of man* ietwat geslonken was, bleef hij huiverig voor het degeneratiedenken.²³⁹

Een van de belangrijkste grondleggers van het idee dat de moderne mens steeds verder degenereerde was Morel die in 1857 een boek hierover had gepubliceerd, getiteld *Traité de dégénérescences physiques, intellectuelles et morales de l'espèce humaine*. Zijn lamarckistische visie op bepalende, slechte invloeden uit de omgeving die via ‘zachte’ erfelijkheid werden doorgegeven op het nageslacht werd zeer populair in het fin de siècle. Ontaarding kon zich voordoen zowel op fysisch, psychisch als moreel vlak en zou uiteindelijk de hele natie ‘ziek’ maken. De overtuiging dat degeneratie zich als een olievlek zou uitbreiden, werd versterkt door Galtons eugenetica, waarin de angst heerste dat de ‘slechte rassen’ zich sneller voorplantten dan

²³⁵ Van Eeden, ‘Anti-semitisme’, 13 mei 1916. Zie over de polemieken: Fontijn, *Trots verbrijzeld* (1996) 396-398.

²³⁶ Van Eeden, ‘Literaire beschouwingen III’ (1918) [1916] 237.

²³⁷ Dassen en Kemperink, ‘The versatility of “evolution”’ (2005) xiv-xvi.

²³⁸ Pick, *Faces of degeneration* (1989) 7.

²³⁹ *Ibidem*, 191-193.

HOOFDSTUK 2

de ‘beste geslachten’.²⁴⁰ Lombroso was een van de vele artsen die Morels ideeën verbreidden. Zoals eerder ter sprake kwam, gebruikte hij degeneratie als verklaring voor criminaliteit en genialiteit.²⁴¹

Een andere cruciaal werk voor het degeneratiedenken was de bestseller *Entartung* (1892-1893) van de Hongaarse intellectueel Max Nordau. Hij legde vooral de nadruk op de ‘gedegeneerde’ kunstenaars die een teken aan de wand waren van een uitgeputte maatschappij.²⁴² Het met de thermodynamica verbonden discours rond uitputting, vermoeidheid, overbelasting en geprikkeldheid, dat onder andere door Nordau werd gekoppeld aan het degeneratiebegrip, zal in § 3.3 nog uitgebreid aan bod komen. De moderne stad met haar hectische leven was de biotoop waarin degeneratie en ‘fatigue’ zich bij uitstek lieten gelden, zo was de gedachte. De stad was ook de plek waar grote groepen mensen – ‘het volk’, ‘de massa’, ‘de horde’ – samenhoopten. De Franse arts en wetenschapspopularisator Gustave le Bon verbond in zijn werk de angst voor de massa met het degeneratiebegrip. Waar Morel vooral de nadruk had gelegd op het gedegeneerde individu en de familie, was het rond 1900 de degeneratie van de massa die centraal stond.²⁴³

De zorgen omtrent de ‘kwaliteit van het nageslacht’ en de ‘zieke’ maatschappij spitsten zich toe op drie ‘volksziekten’: tuberculose, alcoholisme en geslachtsziekten.²⁴⁴ Ideeën over regeneratie en ‘genezing’ concentreerden zich dan ook hierop. De hygiënisten legden vooral de nadruk op de omgeving als oorzaak en de verbetering van de levensomstandigheden als oplossing. Maar er waren ook artsen die zich opstelden als rechter en agent door de schuld bij het individu zelf te leggen en voor hen was de oplossing: verbanning uit de maatschappij. Dit kon bijvoorbeeld plaatsvinden door een huwelijksverbod in te voeren voor paupers, syfilislijders, krankzinnigen, idioten, doofstommen, dronkaards en criminelen.²⁴⁵ Dergelijke voorstellen werden geschraagd door sociaal-darwinistische ideeën over winnaars en verliezers van de strijd om het bestaan en eugenetica als middel om de natuur een handje te helpen. De invloedrijke hygiënistische traditie in Nederland was echter sterker dan deze sociaal-darwinistische retoriek. Ook na 1900, toen duidelijk werd dat ‘het milieu’ geen invloed had op de erfelijkheid, bleef het neolamarckistische denken een rol spelen. In Nederland werden niet ‘nature’ óf ‘nurture’, maar erfelijkheid én milieufactoren als oorzaak en oplossing van degeneratie gezien.²⁴⁶

Het is opvallend hoe sterk er in organische analogieën werd gesproken. Dergelijke beeldspraak was al eeuwenoud, maar in de negentiende eeuw werd deze metaforiek werkelijkheid: artsen hadden een politieke boodschap en beleidsmakers lazen fysiologische traktaten. Dit leidde tot de ‘medicalisering van het maatschappelijk

²⁴⁰ Noordman, *Om de kwaliteit van ons nageslacht* (1989) 26.

²⁴¹ Zie over Morel en Lombroso: Pick, *Faces of degeneration* (1989) hfst. 2 en 5.

²⁴² Tollebeek, Vanpaemel en Wils, ‘Een codewoord’ (2003) 5.

²⁴³ Pick, *Faces of degeneration* (1989) 87-96.

²⁴⁴ Noordman, *Om de kwaliteit van ons nageslacht* (1989) 38-42.

²⁴⁵ Dit was een voorstel van de bioloog Wijnaendts Francken in zijn *Sociale ethiek* (1897). Ibidem, 46.

²⁴⁶ Snelders et al., ‘Genetica tussen harde en zachte erfelijkheid 1900-2000’ (2003) 12-13; Tollebeek, Vanpaemel en Wils, ‘Een codewoord’ (2003) 5-6.

vertoog'.²⁴⁷ Een goed voorbeeld hiervan vormt het artikel 'Verwording' van Hubrechts in *De gids*. Na de beschrijving van 'verwording' – een term die hij prefereert boven 'den uitheemschen term "degeneratie"' – in de natuur volgt zijn diagnose van de maatschappelijke verwording. Net zoals zeepokken verworden door hun 'vastzittende levenswijze', is de 'kwaal' van verwording bij de mensheid het gevolg van 'geestelijk parasitisme' – gebrekkig onderwijs, gemis aan eigen geestelijke activiteit, aan initiatief, aan zelfstandig denken. Het 'geneesmiddel' ligt dan ook in het geestdriftige denken op het gebied van de kunst, de maatschappij, maar vooral van de zuivere wetenschap.²⁴⁸

Zoals uit Hubrechts artikel blijkt, werd het benoemen van de 'kwaal' van degeneratie meestal vergezeld door het aanwijzen van het probate 'geneesmiddel' tot regeneratie. Daaruit blijkt dat degeneratie met evolutie in hetzelfde progressivistische discours verbonden kon worden. De literaire verwerking van het de- en regeneratiebegrip in het werk van Van Eeden en Ortt laat hetzelfde patroon zien.

De drie volksziekten

In een psychiatriehandboek uit 1893 staat de volgende opsomming: de alcoholist, de morphinist, de suicidist, de prostituée, de geboren misdadiger, de politieke agitator en het genie; allen worden "broederlijk aaneengeketend door denzelfden hereditairen band der degeneratie".²⁴⁹ Niet toevallig komen in de naturalistische romans van deze periode – met het werk van Emile Zola als uitnemend voorbeeld – al deze 'dégénérés' uitgebreid ter sprake. Ook het werk van Van Eeden en Ortt vertoont een heel scala aan 'verliederlijken'. Naast het genie, dat al ter sprake kwam, komen ook de 'drie volksziekten' bij hen uitgebreid aan bod. Zoals zal blijken, wordt dit 'naturalistische' aspect altijd vergezeld van een hoopvolle 'idealistische' boodschap.

Tuberculose was het onderwerp van Van Eedens proefschrift, getiteld *Kunstmatige voeding bij tuberculose-patiënten* (1886).²⁵⁰ Hij kon deze medische kennis in zijn leven meermalen gebruiken, met als meest schrijnende geval de aftakeling en dood van zijn eigen zoon Paul. De ascetische manier waarop Paul zijn verscheiden onderging, was voor Van Eeden een bevestiging van zijn eigen utopistische en spiritistische overtuigingen. In Paul waren de karaktertrekken zichtbaar van de zachtmoedige en vergeestelijkte 'Nieuwe Mens' en zijn dood was geen einde maar een nieuw begin: 'een verheugd overglijden' naar generzijds waar hij als 'middelaar' kon optreden tussen zijn vader en het 'Alwezen'.²⁵¹

Ook in *Naar het groote licht* is het slechte in de wereld er niet voor niets. Marie moet dag in dag uit strijden met de 'drank-demonen' van haar eerste echtgenoot Willem, terwijl ze hem eigenlijk wil leiden tot 'hoogere ziele-behoefte'. In het lamarckistische degeneratieconcept van Morel was alcoholisme een van de vele

²⁴⁷ Nys et al., 'Een medisch object' (2002) 11.

²⁴⁸ Hubrecht, 'Verwording' (1885).

²⁴⁹ H. van der Hoeven, *Psychiatrie. Een handleiding voor juristen* (Rotterdam 1913) 245 [aangehaalde woorden 1893], zoals geciteerd door het *Woordenboek der Nederlandsche Taal*. Online editie: <http://gtb.inl.nl/?owner=WNT> (geraadpleegd op 2 februari 2009).

²⁵⁰ Van Eeden, *Kunstmatige voeding bij tuberculose* (1886).

²⁵¹ Van Eeden, *Pauls ontwaken* (1962) [1913] 11-13, 64-65.

HOOFDSTUK 2

tekenen van degeneratie die door een samenspel van slechte omstandigheden en overerfbaarheid werden veroorzaakt. Ortt vermengt deze visie met de orthodox-protestantse predestinatieleer. De schuld van alcoholisme ligt niet bij het individu, aangezien die geen vrije wil heeft en ‘voorbested’ is; door Gods wil, maar evenzeer door erfelijkheid en omgeving:

Al die honderdduizenden, die geboren worden met een zwak karakter of met erfelijke drankzucht, of die door den loop der dingen geplaatst worden in een verdorven omgeving – die kunnen ’t toch niet helpen? Waarom zou God hen onder zulke levensomstandigheden gebracht hebben, wetende – want God is immers alwetend – dat ze in de verzoeking ten onder zouden gaan? Als God diezelfde kinderen, die nu verliederlijken, had laten geboren worden in een goede omgeving, in een Christelijk gezin, dan waren ze immers goede mensen geworden – althans velen van hen – en in den hemel gekomen; en nu in de hel.²⁵²

Toch kan het individu zich ontworstelen aan de knellende banden van predestinatie, erfelijkheid en omgeving. Frits, die Willem aanvankelijk had laten kennis maken met de alcohol, gaat zich onthouden en vindt het ‘Groote Licht’. Willem overlijdt helemaal alleen in Indië aan zijn drankzucht. Maar hier biedt de reïncarnatieleer troost. Leed, zoals de ellende waartoe drankzucht leidt, is een opvoedingsmiddel in de leerschool die elke ziel moet doorstaan. Aan het eind van het boek vinden Marie, Frits en Willem elkaar in het ‘Licht-Rijk der Zielen’, waar Willems doffe ziel, door de vergeving en liefde die hij ontvangt van de zielen van Marie en Frits, een zwakke lichtglans verkrijgt.²⁵³

Van de drie volksziekten bekommerden Van Eeden en Ortt zich het meest om geslachtsziekten. De oplossing hiervoor was in één woord: ‘reinheid’. Hun aversie tegen de ‘onreine’ dierlijke driften in de mens kwam al eerder ter sprake (zie § 2.2). Om ‘onreinheid’ uit de maatschappij te bannen, spande Ortt zich in voor de in 1901 opgerichte Rein Leven Beweging (RLB). Deze beweging kwam voort uit een merkwaardige mengeling van preutse, Victoriaanse zedelijke opvattingen en moderne ideeën, zoals de aandacht voor vrouwenrechten.²⁵⁴ Met de scherpe markering van het onderscheid tussen onreinheid en reinheid kan de RLB ook als een representant worden gezien van het verlangen naar zuiverheid dat een opvallende preoccupatie was van de burgerlijke cultuur rond 1900 (zie hierover ook § 4.1).²⁵⁵

De RLB ging uit van de rationalistische gedachte dat het seksuele uitsluitend diende voor de instandhouding van de soort: ‘Geslachtsgemeenschap is alleen dan volkomen rein, wanneer die plaats vindt in hoogste liefdeseenheid, in huwelijk, tusschen man en vrouw, en wanneer in de bedoeling der beide personen de mogelijkheid van voortplanting niet is buitengesloten.’²⁵⁶ Anticonceptie was kortom uit den boze – een standpunt dat de RLB in aanvaring bracht met de Nieuw-

²⁵² Ortt, *Naar het groote licht* (1899) 277-278.

²⁵³ Ibidem, 296-298, 317-318, 421.

²⁵⁴ Groot, ‘De lust tot last’ (1993).

²⁵⁵ Labrie, *Zuiverheid en decadentie* (2001) 38.

²⁵⁶ Ortt, *De Rein-Leven Beweging* (1909) 9. Zie ook: Niermans, ‘Felix Ortt herdacht’ (1966) 4.

Malthusiaanse bond van J. Rutgers.²⁵⁷ De opvatting van de RLB was nog net iets minder radicaal dan die van Pozdnysjev, de hoofdpersoon uit *De Kreutzersonate* van Leo Tolstoj, wiens ideeën grote invloed hadden op de RLB. Pozdnysjev propageert algehele onthouding en geslachtsloosheid, net als bij de bijen. Dat de menselijke soort uiteindelijk zal uitsterven, is volgens hem toch al voorspeld door religie en wetenschap – een verwijzing naar de warmtedood (zie hfst.3) – en de zedenleer komt tot dezelfde slotsom.²⁵⁸

In een brochure van de RLB somt Ortt de treurige gevolgen op van de ‘heerschappij van de zinnenlust’. Uit de door hem gebezigde terminologie, zoals bederf, bezoedeling en voortwoekering, spreekt een sterke verwantschap met het degeneratiediscours:

Vroeg-bedorven kinderen, vuile praatjes en vuile plaatjes, een onreinen conversatie-toon, bezoedelde kunstuitingen, onvrijheid en onnoozelheid van het jonge meisje, onderworpenheid van de gehuwde vrouw, geheime zonden, geslachtsziekten, besmetting van echtgenooten, verwekking van erfelijk-zieke kinderen, het wettelijk-sanctioneeren van een kwaad als de prostitutie, onbeschaamde propaganda van Nieuw-Malthusiaansche praktijken, verholde advertenties van vrucht-afdrijvers, het proclameeren van de rechte van onnatuurlijke neigingen, en de ontzettende voortwoekering van de zonde der zelfbevekkening met alle verwoestingen, welke daardoor in lichaam en ziel van onze jeugd worden aangericht – een zonde waarvan slechts zeer weinigen volkomen vrij zijn gebleven.²⁵⁹

In de literaire verbeelding van geslachtsziekten speelden bij zowel Ortt als Van Eeden autobiografische ervaringen een grote rol. Volgens Ortt's dochter kwam haar vader tot de Rein Leven-gedachte doordat hij tijdens zijn ontgroening met een prostituee naar bed moest en dat als walgelijk had ervaren.²⁶⁰ De samenhang tussen prostitutie en geslachtsziekten was een van de voornaamste euvelen die de RLB trachtte te bestrijden. Of Ortt tijdens de traumatische gebeurtenis zelf ook een geslachtsziekte opliep, kan niet met zekerheid worden gezegd, maar als we afgaan op de literaire verwijzingen hiernaar is dit niet onwaarschijnlijk.²⁶¹ In *Heidekind* is een overeenkomstige gebeurtenis als Ortt tijdens zijn ontgroening meemaakte er verantwoordelijk voor dat Enno Bergstra, de latere geliefde van hoofdpersoon Felicia, een geslachtsziekte oploopt en zo zijn ‘lelie-reinheid’ kwijtraakt. Mede door lezing van de roman *Les avariés* van E. Brieux, waarin de afschuwelijke gevolgen van syfilis worden beschreven, zien de beide geliefden af van een huwelijk.²⁶² Maar in *Felicia*.

²⁵⁷ Westra, ‘Rivaliteit om reinheid’ (2005).

²⁵⁸ Tolstoj, *De Kreutzersonate* (1982) [1889] 46.

²⁵⁹ Ortt, *De Rein-Leven Beweging* (1909) 7.

²⁶⁰ Radio-uitzending VPRO Het spoor terug, ‘De gedroomde eeuw’ (1999).

²⁶¹ Willems geslachtsziekte in Ortt, *Naar het groote licht* (1899) 126; Enno's geslachtsziekte in Ortt, *Heidekind* (1921) [1904] hfst. XI-XIII.

²⁶² Ortt, *Heidekind* (1921) [1904] 105-120. Noordman noemt *Les avariés* van Brieux (in het Nederlands vertaald als *De beschadigden*, 1902) als voorbeeld van literatuur die propaganda voerde voor voortplantingshygiëne en een huwelijksverbod voor syfilislidjers. Noordman, *Om de kwaliteit van ons nageslacht* (1989) 50.

HOOFDSTUK 2

Het boek van vervulling hervinden ze elkaar. Ze gaan een ‘vrij huwelijk’ met elkaar aan, een ‘zielehuwelijk’ dat niet door de wet erkend of ontbonden kan worden, en ze krijgen zelfs een gezond kindje. Ook Ortt zelf ging in mei 1905 een ‘vrij huwelijk’ aan met Albertine Anna (‘Tine’) Hinlopen.²⁶³ Felicia gaat zich door haar eigen ervaring met de ‘onherstelbare ellende’ die het ‘onreine leven’ onder de mensen brengt, sterk maken voor de RLB. Ze redt de prostituee Clara van de straat en geneest haar van een geslachtsziekte die ze tijdens haar voormalige werk had opgelopen.²⁶⁴

Van Eedens *Johannes Viator* is, zoals al eerder aangeduid, een grote lofzang op de hoge, reine liefde en een afrekening met ‘het Dorre, het vuile, het gevloekte leelijk der zinnen, het duffe der ziel, het vuile des lijfs.’²⁶⁵ Ook in deze roman verwerkt Van Eeden zijn ervaringen met een prostituee in Parijs. De door de hoofdpersoon geredde hoer vindt hem een engel en de stad is na deze goede daad als ‘een getemd beest, machteloos, vernederd.’²⁶⁶ Wederom wordt lijden als louterend voorgesteld; diegene die veel lijdt zal sneller stijgen. Dit was ook de boodschap van Hedwigs levensloop in *Van de koele meren des doods*. Het wegvallen van haar moeder en de drankzucht van haar vader leidt tot de neergang van het gezin. Ook Hedwig raakt verslaafd, niet aan alcohol maar aan morfine. Om deze verslaving te kunnen bekostigen, verzeilt ze in Parijs in de prostitutie – een wereld die Van Eeden zelf in 1885 van dichtbij had meegemaakt. Maar uiteindelijk levert al haar ellende iets positiefs op: ‘de overgang van het zelf tot het Zelf, het tijdelijke eigene zelf tot Het Zelf, het tijdelooze, dat alleen is.’²⁶⁷

Diagnose en geneesmiddel

Van Eeden voelde zich ‘geneesheer van de zieke maatschappij’²⁶⁸: ‘Het is mogelijk, met wat biologische, pathologische en economische kennis een verregaande paralel [sic] te trekken, tusschen de ziekteverschijnselen onzer maatschappij en die van elk ander levend organisme.’²⁶⁹ Wat was in zijn ogen de diagnose en vervolgens het geneesmiddel? De tirades van de kunstenaar Job in *Van de koele meren des doods* bieden een goed inzicht. Job neemt compositorisch een belangrijke plaats in, omdat hij de centrale problemen in het boek verwoordt.²⁷⁰ Een van deze hoofdthema’s is de sociale kwestie. Als Hedwig aan Job vraagt waarom zij toch zo’n ‘doodelijk naargeestig bestaan’ leidt, antwoordt hij:

²⁶³ Niermans, ‘Het vrije huwelijk van Felix Louis Ortt en Albertine Anna Hinlopen’ (1976); Niermans, ‘Felix Ortt herdacht’ (1966) 4.

²⁶⁴ Ortt, *Felicia. Het boek van roeping* (1905) 31-32, 50, 76-78.

²⁶⁵ Van Eeden, *Johannes Viator* (1979) [1892] 388.

²⁶⁶ Ibidem, 231-237. Zie over de zogenaamde ‘reddingsfantasie’ in verband met de vele ‘hoer-vriendelijke’ literatuur eind negentiende eeuw: Peter Gay, *The tender passion* (Oxford 1986) 379, zoals geciteerd door: Fontijn, *Tweespalt* (1990) 197-199.

²⁶⁷ Van Eeden, *Van de koele meren des doods* (2004) [1900] 255. Over Van Eedens ervaringen met een aan morfine verslaafde prostituée, zie: Fontijn, *Tweespalt* (1990) 190-199.

²⁶⁸ Fontijn, *Tweespalt* (1990) 406-407.

²⁶⁹ Van Eeden, ‘Recht of macht’ (1904) [1898] 203.

²⁷⁰ Van Eeden, *Van de koele meren des doods* (2004) [1900] nawoord Fontijn, 271.

[...] 't feit is dat je leeft ten koste van anderen, dat je alles, alles, alles voor je doen laat door anderen en zelf thee-zet, visites maakt, wandelt, boekjes leest, eet en slaapt, en dat zonde is en schuld, en straf meebrengt in den vorm van ontarding, verveling, levensmoeheid en sufheid en de rest.²⁷¹

Als contrast stelt Job tegenover Hedwigs weelderige leventje het hard werkende bestaan van zijn dienstmeisje, dat ondanks het dag in dag uit sloven gelukkig is. Maar beiden zijn 'voortbrengsels van dezelfde ongezonde bloei'. Het verschil is dat Hedwig, doordat haar 'stamboek met meer zorg is bijgehouden', zich bewust is van 'de ziekte' van 'dat burgerlijke boeltje': 'Dat is een groot wonder. Dat bewijst dat er telkens weer onbedorve mensen opduiken in een bedorve wereld.'²⁷² Het besluit van Hedwig om na haar ellende en genezing de boerenfamilie Harmsen te gaan bijstaan en hun grond terug te geven, is haar poging om het 'berooven en verkwisten' goed te maken. En, zie daar, die laatste hardwerkende jaren van haar leven zijn de gelukkigste.²⁷³ De tegenstelling tussen de verderfelijke stad en het louterende platteland is in dit werk, maar ook in Van Eedens oeuvre als geheel een terugkerend thema. Op zijn afkeer van de stad als plaats bij uitstek van degeneratie en vermoeidheidsverschijnselen ga ik in hoofdstuk 3 dieper in.

De diagnose was dus parasitisme en de genezing zou volgen door sociale gerechtigheid en landelijke soberheid. Deze ideeën over de- en regeneratie komen, nu onderbouwd met behulp van de nieuwste neodarwinistische inzichten over erfelijkheid, ook tot uiting in zijn lezingencyclus *De blijde wereld*. Met veel aan de biologie en fysiologie ontleende metafoeriek stelt hij dat er een 'hevige degeneratie aan het voortwoekeren is [...] een strijd tusschen gezond en ziek'. Deze degeneratie heeft als oorzaak het 'parasitisme', een biologische metafoer die Van Eeden omschrijft als 'het voortwoekeren op anderen'.²⁷⁴ In tegenstelling tot Hubrecht legt Van Eeden niet de nadruk op het geestelijke, maar op het economische parasitisme. Parasitisme leidt niet alleen tot sociale onrechtvaardigheid, maar ook tot een slechte teeltkeus. Dit komt omdat niet de 'edele lichamelijke en geestelijke hoedanigheden' een leidende overweging zijn om een huwelijk aan te gaan, maar het al of niet hebben van bezit. Alleen een toenemend gemeenschapsgevoel kan leiden tot 'genezing' van de 'maatschappelijke ziekte'.²⁷⁵ De wetenschappelijke bewijsvoering voor de regeneratieve kracht van de mensheid – en daarmee een afwijzing van Morels lamarckistische degeneratiebegrip – wordt geleverd door de eerder genoemde statistici Quételet en Galton: 'in nauw verband met den reeds genoemden erfelijkheids-regel omtrent den terugkeer der afstammelingen tot het gemiddelde der soort staat de veel betwiste maar thans steeds waarschijnlijker wordende waarheid, dat verkregen eigenschappen niet overerven. Ook hierop berust de regeneratieve kracht eener soort.' Soorten kunnen wel enigszins 'doel-beoogend' veranderd, of veredeld worden, maar ze

²⁷¹ Ibidem, 181.

²⁷² Ibidem, 180-181.

²⁷³ Ibidem, 255-259.

²⁷⁴ Van Eeden, *De blijde wereld* (1903) 273.

²⁷⁵ Ibidem, 226-231.

HOOFDSTUK 2

keren altijd weer terug naar hun norm. Dit was volgens Van Eeden ‘zeer troostrijk en zegenrijk’, aangezien ‘bij iedere geboorte de menscheit weer van lieverlee tot zijn norm’ terugkeert.²⁷⁶

Van Eedens lofzang op het gemeenschapsgevoel als regeneratieve kracht stak niet alleen schril af bij de sociale werkelijkheid van zijn tijd, maar ook bij zijn al eerder genoemde elitarisme (zie § 2.2). Zijn afkeer van de massa blijkt op talloze plaatsen in zijn werk. Eén voorbeeld moet hier volstaan uit *Johannes Viator*, verwoord door de ik-verteller uit de titel:

[...] die schrikkelijke massa van klein, laf, groezelig en versleten leven – o het dompige voortslepen van een vervuild bestaan – o het drenzige, nietige gezoek naar wat eten – o de benauwde stanken en het gedrukte leven daarbinnen – vies gewroet van misvormelingen, van duizende dwergige, wanschapen zielen – duizenden, duizende – een walgelijke bent –²⁷⁷

Dat hij zich van de tegenspraak tussen zijn elitarisme en zijn socialisme bewust was, blijkt uit een voetnoot in *De blijde wereld* waarin hij de veredeling van enkelen niet strijdig acht met de neiging van de soort om terug te keren tot het gemiddelde: ‘De uitzonderingen boven en beneden het gemiddelde blijven in gelijke mate bestaan, maar het gemiddelde peil kan stijgen of dalen.’²⁷⁸

Ortts opvatting over de oorzaak en oplossing van degeneratie valt op te maken uit zijn korte parabel ‘De ziel van den wijze’ (1898). Daarin beschrijft hij de macht die een heersersvolk op een slavenvolk uitoefent door middel van het motto ‘kennis is macht’. Het heersersvolk verzwakt, niet alleen omdat er voor de kennis gesloten gebieden blijven, maar ook omdat de heersers degenereren:

Het geslacht der heerschers werd echter steeds zwakker en nietiger en ziekelijker; de forsche krachtige lichaamsbouw der voorvaderen was ten onder gegaan door ’t weelderige leven in de rijke steden der vruchtbare laaglanden [...].

Het hard werkende slavenvolk blijft sterk en gezond. Hun geheim is de eeuwenoude boodschap van ‘de Wijze’: ‘Liefde’. Die boodschap staat gegrift in een boomschors. Het heersersvolk benijdt de gezondheid en het geluk van het slavenvolk en probeert hun geheim te bemachtigen door allerlei scheikundige proeven op de boomschors uit te voeren totdat er niets overblijft dan distillatieproducten. Hun conclusie is dat de ziel niet bestaat. Het slavenvolk weet wel beter; ‘de Ziel van den Wijze’ ging van de schors in hun harten.²⁷⁹ De moraal van het verhaal ligt er, zoals dat gaat in een parabel, dik bovenop: wetenschap dringt niet door tot datgene waar het werkelijk om draait – de ziel en de liefde. Of, nog bondiger: kennis degenereert, liefde regeneert. Ortt zag liefde als de motor van evolutie (zie 2.1), dus alles wat tegen deze liefde indruiste, was

²⁷⁶ Ibidem, 133, noot 2 p.271.

²⁷⁷ Van Eeden, *Johannes Viator* (1979) [1892] 194.

²⁷⁸ Van Eeden, *De blijde wereld* (1903) 232.

²⁷⁹ Ortt, ‘De ziel van den wijze (een gelijkenis)’ (z.j.) [1898].

als zand in de motor: wetenschappers die vivisectie pleegden en kennis boven gevoel stelden, wrede jachtpraktijken die hij als atavisme zag²⁸⁰, vleeseten, ‘onreine’ seksuele praktijken – kortom, alles waartegen hij met zijn humanitaire bewegingen streed.

Er mochten dan diverse tekenen van degeneratie zijn, toch was regeneratie voor Van Eeden en Ortt een zekerheid. Het herstel van ‘de patiënt’ moest echter nog wel een handje geholpen worden door middel van voorlichting, het geven van lezingen, het schrijven van romans, maar ook door zelf het goede voorbeeld te geven in de kolonies in Bussum en Blaricum. Het ging dus niet ‘vanzelf’, maar zowel Van Eeden als Ortt was gekant tegen eugenetische maatregelen om regeneratie mogelijk te maken – net zoals de overgrote meerderheid van de Nederlandse bevolking.²⁸¹ Hoewel Ortt met de RLB wel controle wilden krijgen over huwelijk en voortplanting, was hij vanuit zijn christenanarchistische overtuiging fel tegen staatsingrijpen en zag hij het meest in voorlichting, vooral van de jeugd.

Van Eeden had al in 1889 een ontwerp voor een komedie gemaakt, waarin hij de eugenetica belachelijk maakt. In het toneelstuk willen twee broers het mensenras verbeteren door middel van het doden van al wat ziek en gebrekkig is, door huwelijksverboden, door ongezonde kinderen te vermoorden, en door het bevorderen van ziekte, ontucht en losbandigheid als het snelste middel om de besten te doen overblijven.²⁸² Ondanks zijn afkeuring stond Van Eeden een paar jaar later wél zeer positief tegenover Galton, de aartsvader van de eugenetica. Hij gebruikte, zoals we eerder zagen, niet alleen diens statistische inzichten, maar hij ontmoette in 1908 de inmiddels 86-jarige neef van Darwin en was bijzonder over hem te spreken. Hij vond de ontmoeting met Sir Francis Galton ‘nuttig en aangenaam’ en besprak met hem diens observatie dat gedegeneerden vruchtbaarder zijn dan gezonde individuen.²⁸³ Over Sebald Rudolf Steinmetz, een Nederlandse voorstander van eugenetica, was hij minder enthousiast, maar dit had vooral te maken met diens politieke opvattingen.²⁸⁴

Van Eeden en Ortt waren ervan overtuigd dat de mensheid zou regenereren. Ze vermengden biologische theorieën en biologische beeldspraak met al veel oudere, religieuze en mythische noties van de verlossing van zonde en de gouden tijd die zou aanbreken.²⁸⁵ Van Eeden beschouwde ‘tussen de gouden eeuwen’ niet alleen als het hoofdmotief van de vervolgdelen van *De kleine Johannes*²⁸⁶, maar van zijn tijd als zodanig. Als slotakkoord van dit hoofdstuk volgt Van Eedens gedicht ‘Onze tijd’ (1896), waarin veel van het hier besprokene wordt samengebald. Eerst schetst hij een gitzwart beeld van de werkelijkheid waarin een gedegeneerd geslacht leeft dat overdoelloze kennis beschikt en samenhoopt in gore, overbevolkte steden. Vervolgens kan

²⁸⁰ Ortt, ‘Jachtvermaak - dierenleed’ (z.j.) [1910] 136.

²⁸¹ Noordman, *Om de kwaliteit van ons nageslacht* (1989) 260.

²⁸² Van Eeden, *Dagboek I* (1971) 3 februari 1889.

²⁸³ *Ibidem*, 6 juli 1908.

²⁸⁴ Van Eeden was noch te spreken over Steinmetz’ bestrijding van het socialisme, noch over diens sympathie voor de Duitse zaak. Van Eeden, ‘De menselijke onredelijkheid en het socialisme’ (1908) [1906] 102; Van Eeden, ‘Aan professor Steinmetz’, 12 december 1915.

²⁸⁵ Zie over de antieke en joods-christelijke voedingsbodem van het utopische denken: Manuel en Manuel, *Utopian thought in the Western world* (1979) 16-17.

²⁸⁶ Van Eeden, *De kleine Johannes* (1979) [1887, 1905, 1906] inleiding Keersmaeckers, xviii.

omgevingsfactoren en ‘zachte erfelijkheid’ bood op het eerste gezicht de beste mogelijkheden om de komst van een ‘getij van schooner zijn’ een handje te helpen. Maar ook de ‘harde erfelijkheid’ van het neodarwinisme bleek vooral voor Van Eeden een aantrekkelijk concept. Het is opvallend dat iemand die de vrije wil verdedigde zijn heil vond bij de determinanten van Weismann en de mutaties van De Vries. Maar de literaire verwerking van de evolutieleer bij Van Eeden en Ortt was geen excentrieke exercitie, integendeel. Hun werk laat juist bijzonder goed de verbanden zien met het debat in Nederland als geheel. Zoals meerdere historici hebben vastgesteld, was er in de discussies over evolutie en erfelijkheid, zowel in het wetenschappelijke als in het publieke domein, sprake van mengvormen van neolamarckisme en neodarwinisme, van ‘zachte’ en ‘harde’ erfelijkheid, van ‘nurture’ en ‘nature’.²⁸⁸

Dit wil niet zeggen dat de schrijvers daarmee helemaal in de pas liepen; ze wisten de interdiscursieve argumentaties op een eigenzinnige manier in te zetten om hun specifieke levensvisie te onderbouwen. Deze visie betrof de sterk gevoelde verwachting dat de toekomst een betere, vergeestelijkte, altruïstische mens zou brengen. Wat vooral opvalt is de metafysische wending die beide schrijvers aan hun interpretatie van evolutie gaven; in hun ogen is de aardse evolutie nog maar het begin en de bovenaardse en -tijdse versie het logische vervolg. Elementen uit de diverse evolutietheorieën die rond 1900 in zwang waren, vaak vermengd met theosofische en spiritistische ideeën, boden Van Eeden en Ortt tal van mogelijkheden om hun utopistische visioen te onderbouwen. Hun eigen tijd vertoonde in hun ogen vele tekenen die erop wezen dat deze nieuwe tijd nog niet was aangebroken. Maar hun tijd liet evenzeer een voorafschaduwing zien van de ‘Nieuwe Mens’ in de vorm van verder doorgeëvolueerde, ‘teder bewerktuigde’ wezens, zoals zijzelf.

Ideeën over degeneratie en regeneratie waren met elkaar verbonden in hetzelfde progressivistische discours. Naast het verbinden van degeneratie met regeneratie combineerden Van Eeden en Ortt nog andere concepten die op gespannen voet met elkaar stonden. Hun elitaire visie op ‘verder doorgeëvolueerde’ voorlopers in de evolutie wrong met hun egalitaire ideeën over een ‘universele verwantschap’ tussen mens en dier en tussen mensen onderling. Vrouwen werden op een voetstuk gezet als tedere, altruïstische wezens, maar tegelijkertijd als dierlijke, onreine verleidsters neergezet. Het verheerlijken van het arbeidersleven ging samen met het benadrukken van standsverschillen. En ideeën over het ontstaan van één groot wereldras verhinderden niet racistische en antisemitische neigingen.

Een andere tegenspraak was die tussen evolutionisme en utopisme; de ene visie veronderstelt ontwikkeling, de ander uiteindelijke stilstand. Van Eeden lijkt zich bewust te zijn geweest van deze tegenspraak, aangezien hij deze, met behulp van wetenschappelijke kennis, poogde op te lossen. De ‘oude’ darwinistische visie op evolutie als een doelloze, eindeloze kringloop wijst hij af aangezien deze niet past in zijn idealisering van een mystieke toestand van opstijging en verstilling die in sferen buiten de tijd ligt. Deze serene, ‘passieloze’ rust wist hij toch als een uitkomst van de evolutie voor te stellen, door het evolutieproces als ‘concentratie’ en ‘doelbeoogend’ te

²⁸⁸ Noordman, *Om de kwaliteit van ons nageslacht* (1989) 31-32; Snelders et al., ‘Genetica tussen harde en zachte erfelijkheid 1900-2000’ (2003) 13.

HOOFDSTUK 2

zien. Naast deze ‘nieuwe’, teleologische interpretatie van de evolutietheorie, greep hij ook de tweede thermodynamische hoofdwet en het Einstein-Minkowski-heelal aan als wetenschappelijke onderbouwing van deze overtuiging (zie § 3.1 en § 4.2). Onderzoek naar de relatie tussen literatuur en wetenschap maakt het mogelijk de genoemde tegenspraken beter te duiden. Het laat de diep gewortelde ideologieën van de schrijvers zien, maar ook hun pogingen om, met behulp van wetenschappelijke kennis, de spanning tussen bepaalde concepten op te lossen.